

Олександр Палій

25
ПЕРЕМОГ
УКРАЇНИ

Запорозець.

Олександр Палій

25 перемог України

Київ – 2013

Зміст

Передмова. Народ-страждалець чи/і переможець?	4
Розгром першої наддержави у світі	6
Єдина поразка армії Олександра Македонського – на території України	11
Як вихідці з нашої землі зруйнували Римську імперію	13
Розгром «нерозумних хозарів»	17
Підкорення Києву земель майбутньої Московії	19
Щит на стінах «Другого Риму»	22
Перемоги над ордами «євразійців»	25
Як Довгорукий отримав по руках. Розгром Ізяславом Мстиславичем засновника Москви.	27
Перемога над «першим великоросом» під Вишгородом 1173 р.	29
Розвал Монгольської імперії почався з України	31
Запорізька Січ – лицарський орден унікального значення й масштабу	35
Петро Сагайдачний: «туристичними маршрутами» до Туреччини й Криму	40
Хто зупинив загарбання Європи Османською імперією?	44
Січ у боротьбі з «Третім Римом» (1604–1618 р.)	46
Перемоги під Смоленськом 1632–34 рр.	49
Розгром першої армії Європи під Жовтими Водами 1648 р.	50
Тріумф під Корсунем 1648 р.	52
Хто і як перетворив на «пилявчиків» непереможну армію гордовитої шляхти?	54
Перемога поблизу гори Батіг 1652 р.	56
Конотопська битва 1659 р.	57
Звитяги Івана Сірка	58
Як українські козаки виганяли з Півдня України спадкоємця «Другого Риму» – Туреччину	61
Відновлення державності в Національно-визвольній боротьбі 1917–23 рр.	65
Без українського народу війна закінчилася б на Тихому океані	68
Крах СРСР. Десь там був «Третій Рим»	75
Післямова. Незашорений погляд на достовірні факти з рідної вежі ..	80

Передмова.

Народ-страждалець чи/і переможець?

Вшанування історичних драм – цінна частина народної пам'яті. Через трагедії люди пізнають сили окремих людей і цілого народу. Крім того, історія любить повторюватися, особливо якщо не вивчені її уроки. Адже, не дослідивши власних трагедій і поразок, та, особливо, їхніх причин, не можна виключити їхнього повторення. Як людина без пам'яті є цілком безпорадною, так і народ без історичної пам'яті є приреченим на повторення історичних помилок.

Здавна вороги кожного народу намагаються не допустити достовірного знання про історію, аби позбавити народ досвіду.

Перед тим як знищити націю, першою завжди вбивалася її пам'ять. Один з лідерів фашистської Німеччини Геббельс стверджував, що варто позбавити одне покоління знань про історію, і народ перетвориться на натовп, з яким можна робити все, що завгодно.

Історія – це більше ніж дати. Як кажуть англійці, сторінка історії коштує підручника логіки. Історія не дає зникнути урокам, які бере для себе кожне нове покоління, вона по суті є союзом між живими, мертвими і ненародженими. Пам'ять про минуле допомагає людям глибше зрозуміти сучасність, усвідомити своє місце у світі, ясніше прогнозувати своє майбутнє. Історія вчить одне схвалювати й ставити собі за зразок, а іншого – уникати. У той же час, безпам'ятство – чи не головна причина історичних бід та невдач. Людині (чи народові) дається досвід, здобутий тяжкою працею і кров'ю його предків, з тим, аби можна було не повторювати своїх та чужих помилок. Тому людина, яка знає історію своєї країни, не може бути дурною.

Інше завдання окупантів – прищепити народові самовбивчий мазохізм. Неконструктивний історичний мазохізм теж викривлює реальність. Замість того, щоб бачити барви, а головне – розуміти реальний масштаб історичних подій та речей, схилений фокус мазохізму прищеплює відчуття приреченості й паралізує волю.

Перш ніж посипати голову попелом, варто знати, в яких умовах діяли наші предки. І хтозна, чи лишилися б на світі чимало інших народів, якби їм довелося пережити те, що й українському.

Історія значно складніша, ніж якщо дивитися на неї через чорне (як і рожеве) скло. Понад дві тисячі років тому грек Демокрит сказав: «Коли перейдеш міру, найприємніше стане найшкідливішим». А римлянин Горацій назвав ідеалом «золоту середину».

Проте, є сила, дужча за історичні наклепи та мазохізм, навіть якщо їх прищеплювали протягом століть. Це історична правда. В історії важливі факти, вона має розповідати, а не доводити. А мова правди проста.

В історії України були цілі епохи, коли масштабні напади ворогів відбувалися по кілька за рік. Щоб зберегтися на такій привабливій і жаданій для ворогів землі, наші предки не могли не перемагати.

Ця книга покликана допомогти по-новому поглянути на найбільш гучні історичні факти та усвідомити масштаб звершень наших предків.

Крім безлічі звітяг у численних війнах і битвах, в історії України є перемоги, які вплинули на цілі регіони, а іноді – й на все людство. Для прикладу, українці та їхні предки за свою історію зіштовхувалися з трьома «Римами». Чим закінчувалися для імперій такі зустрічі, а також багато інших фактів з історії України, читач знайде у цій книзі.

Олександр Палій – історик, автор книг «Ключ до історії України» (2005 р.), «Історія України» (2010 р.)

Розгром першої наддержави у світі

Греки досі пишаються результатами воєн з персами, що трапилися два з половиною тисячоліття тому. Вони описані в літературі багатьох держав світу як ключові події світової історії, про них знято сотні фільмів. В Україні ще раніше трапилася аналогічна подія, більша за масштабом.

У 513 р. до н. е. військо перського царя Дарія Першого, перейшовши по гігантському мосту через Дунай, вдерлося на територію сучасної України. Тоді держава називалася Великою Скіфією. Її територія практично співпадала кордонами з територією сучасної України.

Перський цар мотивував свій похід на Скіфію бажанням помститися скіфам за їхнє 28-літнє володарювання над Передньою Азією, що відбулося приблизно століття до того. Тоді скіфи обложили даниною регіон, зокрема стародавній Єгипет, прямо контролювали найбільші держави Близького Сходу, зокрема Мідію, та допомогли знищити двохтисячолітню Асирійську державу.

Станом на початок Скіфського походу Персія завоювала землі від Греції і Єгипту до Індії та стала найпотужнішою державою стародавнього світу. Її землі розташовувалися на трьох континентах – в Азії, Європі й Африці. Таким чином, Персія стала першою наддержавою у світовій історії.

Перси зібрали велетенське військо. Геродот повідомляє про 700 тисяч вояків крім членів екіпажів кораблів, та 600 кораблів. Це настільки велика армія для стародавнього світу, що вчені вважають повідомлення «батька історії» перебільшенням. Але в будь-якому випадку перси привели вояків із десятків підвладних їм народів і племен. Досі на Півдні України існують місця, назви яких зв'язані з походом Дарія I – Дарієвий міст, Дарієвий брід тощо.

Перський цар направив до скіфського царя Іданфірса посланника, який вимагав від скіфів принести «землю і воду», тобто капітулювати, а також назвав себе володарем скіфського царя. Як стверджують античні історики, скіфи, почувши слово «рабство», запалали люттю. Вони надіслали перському царю пташку, жабу, мишу і п'ять стріл, що значило – доки перси не злетять у небо, сховаються у воду, чи зариються в

землю, вони не повернуться назад, вражені скіфськими стрілами. Після численних боїв перський цар вирішив утікати, залишивши в таборі для маскування худобу та поранених і слабосилих, і лише дивом сам зміг врятуватися. Розгром армії Дарія у Скіфії вплинув на історію всієї Європи та Азії. Славу непереможної імперії було зламано. Греки та інші народи почали наважуватися на опір, який, зрештою, призвів до падіння Перської імперії.

Скіфське військо, діючи у відповідь на вторгнення персів, дійшло до проток Боспору і Дарданел, та змусили втікати місцевих грецьких володарів, які підтримали похід Дарія. Крім того, скіфи уклали союз проти персів із найсильнішою на той час грецькою державою – Спартою.

А скіфів в античному світі почали вважати найсильнішим народом у світі. Навіть через століття після цього розгрому грецький історик Фукідід дав таку характеристику скіфам: «За військовою потужністю й чисельністю війська зі скіфами взагалі не може зрівнятися жоден народ. І не лише в Європі, але навіть і в Азії немає народу, який сам по собі міг би встояти проти скіфів, якби вони були в єдності».

Хтось скаже: а яке ж відношення Україна має до скіфів? Мовляв, вимер такий народ.

А що ж насправді?

Історія Великої Скіфії – державного утворення, яке об'єднало майже всю територію сучасної України, є початком історії державності на території України.

Предки індоіранського населення постійно мешкали в Україні з часу розподілу індоєвропейської цілісності (тобто з початку IV тисячоліття до н. е.). Вони здійснювали міграції в східному напрямі в II тисячолітті до н. е. Одне з таких племен, яке греки називали скіфами, повернулося на історичну Батьківщину з Азії, підкорило місцеве індоіранське та праслов'янське населення, і дало поштовх до створення Великої Скіфії – державного утворення, у якому це плем'я відіграло головну роль. Серед племен у межах території Великої Скіфії мешкали й праслов'янські племена.

Прихід скіфів на територію України фактично був їхнім поверненням. Могутній племінний союз скіфів дозрів до рівня державності уже до середини I тис. до н.е., об'єднавши в тому числі й праслов'ян. Таким чином, значно раніше, ніж у більшості регіонів Європи, в Україні створилися умови для державного життя.

Практично вся територія Великої Скіфії – першого ранньодержавного утворення на території України, вкладається в межі сучасних кордонів України. Західний і східний кордони Великої Скіфії визначалися дуже чітко – відповідно по р. Дунаю і р. Дону. Уже в V столітті до н. е. історики описують Скіфію як єдине ціле, чітко відокремлюючи її від інших земель у межах квадрата, із нижньою основою в якості північного узбережжя Чорного та Азовського морів. Обшири Великої Скіфії простягалися вшир на 700 км від р. Дунаю до р. Дону і приблизно на стільки ж – вглиб, від Чорного й Азовського морів майже до впадіння у Дніпро Прип'яті, утворюючи гігантський квадрат, який у загальних контурах мало не збігається з кордонами сучасної України.

Згідно з даними античних істориків, скіфи в V ст. до н. е. вважали себе автохтонними мешканцями на території України і стверджували, що вони прожили над Дніпром 1000 років. Це датування (середина II тисячоліття до н. е.) співвідноситься з виникненням на просторах степів України зрубної культури, яку науковці пов'язують з іраномовними племенами, які саме в той час розселилися з території України на схід. Також, за Геродотом, який відвідував землі Скіфії у V ст. до н. е., скіфи мали стародавню міфологію, пов'язану із Дніпром, чого не могло бути в народі, який вперше прийшов на ці землі щойно двісті років до Геродота. Геродот навіть називає одне з племен скіфів «борисфенітами», тобто «дніпрянами».

Частина скіфів була кочовиками (у степу), а частина – землеробами (у лісостеповій і лісовій частині України). Відомо, що серед священних предметів скіфів були плуг, ярмо, сокира й чаша (чашу скіфи завжди носили з собою на поясі). Природно, що такі предмети не могли бути священними у народі, який би був виключно кочовим.

У скіфські часи на Правобережжі й частині Лівобережжя України розвинулася самобутня землеробська культура. Вона має скіфські риси разом із різко вираженим землеробським характером. На зміну невеликим поселенням і фортецям приходять великі городища з потужними дерев'яними фортецями й валами, зокрема Немирівське, Мотронинське, Трахтемирівське тощо. Ці фортеці у скіфські часи досягали незвичайно великих розмірів та мали не лише власні стіни та вали, але оборонні споруди на підступах. Так, на оборонні вали в околицях лише одної з фортець – Мотронинського городища – пішло більше матеріалу, ніж на знамениту піраміду Хеопса в Єгипті. Фортеці скіфського часу мають, як правило, значно більший розмір, ніж фортеці часів Київської Русі.

Відбувається приплив скіфського населення у лісостепову зону та значний культурний вплив степовиків на місцеве землеробське населення. На одвічних слов'янських землях Правобережжя Дніпра аж до Західного Поділля й Прикарпаття із VII століття поширюється виразний скіфський набір озброєння. Спільне мирне співіснування власне скіфів та предків слов'ян у межах Великої Скіфії призвело до змішування етносів.

Скіфський цар Аріант, що правив у VII ст. до н. е. провів своєрідний «перепис» населення, змусивши всіх мешканців віддати йому по одному мідному наконечнику для стріл. Потім з цих наконечників було виплавлено гігантський казан, розмір якого свідчив про те, що населення Великої Скіфії на той час могло становити вже кілька мільйонів осіб. Давньогрецький історик Геродот пише: «одні кажуть, що скіфів є безліч, проте інші кажуть, що власне скіфів серед них дуже мало». Скіфи-орачі та скіфи-землероби жили на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра. Саме вони становили більшість населення Великої Скіфії. Вочевидь, серед них були й предки слов'ян.

Дуже велика кількість специфічних рис української культури й мови мають індоіранське скіфо-сарматське походження, починаючи від звіриного стилю образотворчого мистецтва Київської Русі і закінчуючи «ікавізмом» і фрикативним «г» в українській мові.

Варто відзначити, що греки давали скіфам досить позитивні характеристики, особливо у порівнянні з іншими «варварами». У низки грецьких філософів та в громадській думці стародавньої Греції сформувалися стійкі погляди щодо «чесних, незіпсованих» скіфів, «найсправедливіших із людей». Грецький історик Ефор у IV столітті до н. е. пише, що скіфи «перевищують усіх людей у справедливості». Ефор описує скіфів як народ, що утримав недоторканими добрі справедливі звичаї, втрачені греками. Відомо, що в його часи в Афінах зі скіфів набирали поліцейських-лучників для підтримання порядку в місті.

Апостол Ісуса Христа Павло в «Посланні до колосян» у I ст. н. е. писав, що в християнстві немає ні елліна, ні юдея, ні варвара, ні скіфа, засвідчивши виокремлення скіфів в античному світогляді від решти «варварських» народів.

Влада скіфського царя була спадковою, і належала родові паралатів з племені царських скіфів. Така система правління збереглася на території України до часів Київської Русі, де великокняжа влада вважалася власністю всього роду Рюриковичів. Цим Україна відрізнялася від Західної Європи, де володар вже сам по собі вважався легітимним джерелом

влади. Скіфський цар постійно об'їжджав свої володіння з метою збору данини, і подовгу жив у своїх підданих. Такі традиції здійснення державної влади тривали тисячоліттями. Так само робили й перші київські князі, вирушаючи за даниною в «полюддя».

У скіфів існував звичай побратимства, яке скріплювали особливим обрядом. Цей звичай тривав і за часів Київської Русі (зокрема, відомо, що князь Святослав Хоробрий у X ст. мав побратимів), та повнокровно проіснував в Україні аж до часів козацтва. Обрядовість козацького побратимства в цілому відтворювала скіфський звичай, описаний в античних істориків.

Скіфська мова мала низку цікавих особливостей. Так, у скіфській не було звука «ф», точніше, він читався як «хва». Також у скіфській існував характерний фрикативний звук «г», що нині виокремлює українську серед більшості інших слов'янських мов. У скіфській мові часто вживалися звуки «дж» і «дз», а також був присутній «ікавізм» – поширення літери «і» в коренях слів. Названі властивості вповні збереглися в українській мові. Щодо слів, то відомо, що, зокрема, у скіфській мові були слова «сокіл», «мед» і «страва».

Багато власних назв в Україні мають скіфо-сарматське походження. Це стосується всіх річок з коренем Дн-, Дон-, Рос- тощо (Дніпро, Дністер, Дон, Донець, Дунай, Рось, Росава тощо). «Дон» сарматською мовою означає «вода». Він цього ж кореня й назви рік Дніпро, Дунай, Дністер, Донець тощо. Грецька назва Дніпра «Борисфен» походила від скіфського слова «варос», що іранськими мовами означає «широкий».

«Звіриний стиль» залишив надзвичайно сильний слід в оригінальному мистецтві Київської Русі, проіснувавши протягом усієї історії цієї держави. Мистецтво Київської Русі зазнало потужного впливу скіфського, а також сарматського мистецтва. Для Чернігова зображення у «звіриному стилі» навіть стало символом сучасного міста. Особливо рельєфно «звіриний стиль» було представлено у будівлях Києва, Чернігова, Переяслава, Галича, а також на знаменитих пластинчатих браслетах, широко розповсюджених за часів Київської Русі. Вони носили широкий, вільний одяг, зокрема шаровари, підстригали волосся «в кружок», тобто «під горщик». Ще в X столітті воїнів Київського князя Святослава Хороброго візантійці називали скіфами. Скіфи й їхня культура не зникли, а стали компонентом формування українського народу.

Єдина поразка армії Олександра Македонського – на території України

У 334 р. до н.е. молодий цар Македонії Олександр почав свій знаменитий похід на Схід. Амбітний македонський цар мріяв стати володарем усіх найбільш розвинутих країн світу. Цей час – пік могутності Македонської держави.

У 333 р. до н. е. Олександр розбив кілька армій перського царя, захопивши його родину в полон. До 331 р. до н.е. Олександр Македонський взяв штурмом неприступне острівне місто Тир у Фінікії, міста Дамаск у Сирії та Газу в Палестині, та підкорив усю Малу Азію, Сирію і Єгипет. Македонські війська форсували ріки Тигр і Євфрат, щоб вдертися у серце Перської держави – Мідію.

У цей час намісник Олександра Македонського у Фракії (нині територія Болгарії) Зопіріон отримав наказ виступити в похід на допомогу Олександрові Македонському іншим шляхом – північним узбережжям Чорного моря. По ходу македонці планували підкорити скіфів та місто Ольвію (нині поблизу с. Парутине в Миколаївській обл.). Ольвія, на відміну від решти грецьких міст, до того часу так і не визнала влади Олександра, а навпаки, зберегла союз зі скіфами. У похід під керівництвом Зопіріона проти скіфів виступило численне військо – 30 тисяч вояків, македонців та фракійців. Варто відзначити, що сам Олександр Македонський здійснив свої грандіозні завоювання в Азії та взяв найбільші міста континенту силами усього лише 32 тисяч бійців.

Армія Зопіріона швидко дійшла до Ольвії і взяла місто в облогу. У порівнянні з містами, які македонське військо взяло в Азії, Ольвія була далеко не найбільшим. Її населення становило не більше 20 тисяч осіб. Щоб відбити напад македонців, влада Ольвії пішла на екстраординарні заходи – відпустила на волю всіх рабів та скасувала мешканцям міста усі борги.

Безрезультатну облогу довелося зняти того ж року, через дії скіфів в тилу македонського війська. Під час відступу поблизу Дністровського лиману македонське військо було вщент розбите скіфами. Загинув і сам Зопіріон.

Тож, на території України армія Македонської імперії вперше зазнала нищівної поразки. Сталося це на піку могутності Македонії, коли македонці одержували одну перемогу за іншою, вщент розтрощивши гігантську Перську імперію.

Розгром армії полководця Олександра Македонського, мав доленосне значення для долі Північного Причорномор'я, а також суттєво вплинули на історію Європи та Азії. Він показав, що навіть армії найпотужніших держав світу не здатні безкарно воювати зі Скіфією. Спадкоємці Олександра Македонського та інші впливові держави, включаючи Рим, довго вважали за краще утримуватися від спроб завоювати Скіфію, зважаючи на загальновідому у світі звитягу її мешканців.

Як вихідці з нашої землі зруйнували Римську імперію

На початку II ст. н. е. за часів правління імператора Траяна Римська імперія загарбала Дакію (нині територія Румунії). Завдяки цьому Рим впритул підійшов до сучасних кордонів України на південно-му заході по р. Дунаю та у Наддністрянщині. У цей час Римська імперія була єдиною у світі наддержавою. Її землі сягали від Іспанії, Британії, Марибру і Єгипту до Вірменії і Месопотамії.

Однак у відносинах із мешканцями України, зокрема й слов'янами, потужна Римська імперія продовжує виступати як сторона, що змушена захищатися. Воєнний престиж скіфів і сарматів, що населяли територію України, залишався дуже високим, до того ж римляни не звикли вести війну в неозорих степах. Тому Рим на пікові своєї могутності вважав за краще відкуповуватися від мешканців України подарунками.

У Наддністрянщині й Причорномор'ї римляни звели потужні земляні укріплення – «Траянові вали» – з метою протистояти наступові сарматів і союзних з ними племен слов'ян.

Сліди цих валів збереглися досі. Нижній Траянів вал розташований на території сучасної Одеської області й тягнеться від с. Затока до м. Білгорода-Дністровського, Верхній Траянів вал – від м. Бендер у Молдові до р. Прут та Чорноморських лиманів, зокрема лиману Ялпуг. Траянові вали Наддністрянщини тягнуться від м. Тернополя до м. Кам'янця-Подільського. Таким чином, саме на території України зупинилася експансія Римської імперії на Схід Європи. Рим допомагає відбивати напади скіфів на Херсонес, Боспорське царство, однак ніколи не намагається взяти Скіфію під свій контроль. Не контролюючи значних територій на території України, а лише деякі опорні пункти на узбережжі, Рим тримав на території України майже втричі більше війська, ніж Рим виділяв на контроль за усією територією Галлії – нинішньої Франції. Римська імперія, яка в I-III ст. н.е. перебувала на пікові своєї могутності, залишаючись єдиною наддержавою у світі, у своїх відносинах з мешканцями України (скіфами, сарматами й слов'янами) виступає як сторона, що обороняється. Римський історик Тацит стверджує, що в I ст. н. е. слов'яни запозич-

чували сарматські звичаї, вступали з ними в змішані шлюби та ходили походами до Нижнього Дунаю.

У 230-х рр. н. е. на Чорноморському і частині Азовського узбережжя України поселилося германське плем'я готів, яке прийшло із Скандинавії через сучасні території Німеччини й Польщі. Під тиском готів римський гарнізон евакуюється з Ольвії, а згодом римляни залишають усю Дакію, забравши звідти за Дунай і війська, і римських колоністів. Адже за потужними водними перешкодами і фортецями було легше захищатися. Готи і сусідні з ними скіфські та сарматські племена починають атаки морем на південне узбережжя Чорного моря і навіть на Грецію.

Готи, що розмістилися на узбережжі Чорного моря на лівому і правому берегах Дніпра, часто конфліктували із слов'янами та сарматами. Один з таких конфліктів закінчився у 376 р. вигнанням з території України частини готів – вестготів.

У 370-х рр. відбувся конфлікт готів з племенем «росомонів» – імовірно, сарматським племенем роксоланів, що входило до антського (слов'яно-сарматського) союзу племен. Остготський король стратив лютою смертю свою дружину, сестру роксоланських князів. Брати загинули – імена яких латиною передані як Сар і Аммії, а норвезькою як Сьорлі і Хамдир – помстилися готському королеві, поранивши його мечем і загинувши самі. Скандинавський епос «Старшої Едди», який дійшов до наших днів, стверджує, що сестру князів Сунильду в очах її чоловіка оббрехав придворний.

На допомогу проти готів сармати й слов'яни закликали гунів – плем'я, відоме з II століття н.е. на території між дельтою Дунаю і Приазов'ям. В оточенні гунського царя були і готи, і сармати, а сама армія гунів була надзвичайно строкатою в етнічному сенсі.

Король остготів Германаріх не зміг опиратися гунам і, за одними даними, наклав на себе руки, за іншими – помер від рани, завданої князями росомонів – братами загинули князівни. Його наступник спробував опиратися сарматам і гунам, але загинув у бою. Частина готів потрапили в залежність від гунів. Величезні натовпи решти готів переправилися через Дунай, осіли на придунайській території а згодом бродили кількадесять років між Балканами та Італією.

Катаклізми, викликані подіями IV–V ст. на території України, призвели до гігантських змін у Європі. Зокрема, це стосується падіння Римської імперії, яке знаменувало кінець античної епохи. У 376 р. під тиском гунів, слов'ян та сарматів плем'я вестготів залишило територію України і

з дозволу римської влади перейшло Дунай та поселилося в межах імперії. Однак римські чиновники прикордонних провінцій вирішили нажитися на нещасті переселенців, продаючи їм харчі втридорога. Вестготи змушені були їсти котів і собак, продавати себе в рабство за шмат хліба. У 377 р. спалахнуло повстання, яке закінчилося для Риму трагічно. 9 серпня 378 р. під містом Адріаноподем у Фракії військо імперії зазнало нищівної поразки від вестготів та загонів сарматів і гунів. Римський імператор Валент та його воєначальники загинули в бою. Ця поразка зруйнувала авторитет Риму та стала прологом до розпаду Римської імперії. У 394 р. готи спустошують Грецію, а 24 серпня 410 р. н.е. вестготи під проводом свого вождя Алариха захопили Рим.

Таким чином, плем'я вестготів, вигнане з території України сильнішими конкурентами, фактично зруйнувало Західну Римську імперію.

Рим після 410 р. стає призом у руках так званих «варварських вождів». У 414 р. вестготи залишили Італію і заснували Вестготське королівство. Це королівство проіснувало на Півночі Іспанії до завоювання Іспанії арабами в 711 р. Вестготи стали основною рушійною силою Реконкісти – антиарабської визвольної боротьби в Іспанії, яка закінчилася в XV ст. До того часу вестготи разом з деякими іншими етносами Іспанії об'єдналися в іспанський народ.

Таким чином, готи, яких союзники слов'ян гунни і сармати вигнали з території України, зруйнували найбільшу імперію стародавнього світу. Це закрило цілу епоху в історії людства. Падіння Риму стало шоком для стародавнього світу, перевернувши уявлення і звичний порядок речей, який для всього відомого європейцям світу тривав понад півтисячоліття.

На більшій частині території України, а також території Угорщини та частини Румунії в середині V ст. утворюється потужна Гунська імперія. Іноземці-сучасники називали всіх мешканців Гунської імперії, крім готів, скіфами.

Після багатьох успішних битв Гунська імперія наклала на занепалий Рим і Візантію данину. Після кожної поразки візантійців або римлян данина щораз зростала. Щоб зменшити ганьбу від сплати данини та оформити її як витрати на військо, візантійські імператори надали гунському цареві Аттілі статус полководця. Однак Аттіла зверхньо ставився до обох імперій, особливо після того, як кілька разів розгромив їх, і відповів, що його власні полководці є рівнею для імператорів. Аттіла відомий фразою, що часто цитувалася за часів Середньовіччя: «У тих, хто йде до перемоги, не влучають жодні стріли, а тих, хто хилиться до занепаду, доля руйнує й під час миру».

Аттила характеризувався сучасниками як могутній володар і талановитий полководець, поміркований і стриманий в приватному житті. На відміну від своїх воєначальників, він не любив розкіш. За визнаннями греків, він встановив справедливий лад у своїй країні, за якого люди відчували себе захищеними й не боялися за своє майно. За часів Гунської імперії на узбережжі Чорного моря були ліквідовані факторії греків, що їх гуни розглядали як провідників впливу Візантії. Ще скіфи в Криму у II ст. до н.е. – III ст. н. е. безуспішно боролися з цими містами, а їхню справу вдалося завершити лише гунам.

Епоха Гунської імперії характеризувалася тісною взаємодією різних племен. Було прискорено асиміляцію слов'ян, скіфів і сарматів на території України в межах антського (слов'яно-сарматського) союзу племен.

В часи Гунської імперії на Волині утворився потужний племінний союз під проводом слов'янського племені волинян. Більшість слов'ян у середині I тисячоліття н.е. визнавали зверхність над собою племені волинян і їхніх вождів.

Дружини антів та окремі сарматські племена, що входили до складу гунського війська, здійснювали переможні походи на землі Візантійської імперії.

В епоху гунських завоювань слов'яни у складі гунського війська привчилися атакувати кордони Візантійської та Римської імперій. Уже після занепаду Гунської імперії з середини VI ст. н.е. наплив слов'ян на кордони Візантії призвів до слов'янізації Балкан, де згодом сформувалися балканські слов'янські народи – болгари, серби, хорвати, чорногорці тощо.

У цих походах слов'яни навчилися вести наступальні операції проти імперії. Деякі з них навпаки, наймалися до імператорів Візантії. До Дунаю ходив і один з князів племені полян Кий – засновник Києва.

Аттила, в армії якого були й слов'яни, нагнав такого страху на обидві імперії, що в Європі ще й у Середньовіччі лякали один одного «Батогом Божим». Саме так поляки називали й Богдана Хмельницького.

Розгром «нерозумних хозарів»

Хозарський каганат виник як об'єднання тюркських племен у 660-х рр. з центром спочатку на місці сучасного Північного Дагестану. Згодом столицю Хозарії переносять на нижню течію Волги.

Уже з кінця VII століття хозари на території України міцно контролюють Приазов'я і степовий Крим та території Боспору. На початку VIII ст. під владу хозар потрапив і Херсонес. Воєнною силою хозарів була численна кіннота та наймане різноплемінне військо, утримувати яке дозволяла широка торгівля.

У VIII ст. хозари почали брати данину і з прикордонних слов'янських племен – полян і сіверян. Хозари своїми набігами та поборами виснажували слов'янські землі. Як пише літопис, кияни дали хозарам данину двогострими мечами. І хозари, що мали шаблі, заточені з одного боку, сказали – «недобра се данина, ці братимуть данину з нас самих».

Київський князь Олег (882–915 рр.) почав ліквідацію хозарського ярма, а князь Святослав Хоробрий знищив саму Хозарію.

За даними літопису, вояки варязького князя Рюрика Аскольд і Дір, йдучи шляхом «із варяг у греки» назбирали ватагу таких самих варягів й осілися в Києві, керуючи навколишньою землею. Це сталося 862 року: *«І було в нього (Рюрика) два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика ніти] до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?» А вони, [тамтешні жителі], сказали: «Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам». Аскольд, отож, і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею».*

Олег енергійно встановив свою владу над сусідніми племенами. Він переконав сусідні племена, що протекторат з боку Києва надійніший і грізніший, ніж з боку хозарів. Олег послідовно приєднує до Київської держави племена древлян (883 р.), сіверян (884 р.), радимичів (885 р.).

Князі русів навіть прагнули титулуватися «каганамі», на зразок володарів Хозарії, таким чином намагаючись ствердити свою рівність

із впливовою на той час Хозарською державою. Наприкінці князювання Олега у 912–913 рр. Русь здійснила похід на узбережжя Каспійського моря. Як і на Чорному морі, Олег у східній торговій політиці прагнув закріпити позиції своїх купців на берегах Каспійського моря. Але під час повернення додому відбувся конфлікт із Хозарським каганатом, через територію якого верталися вояки. Хозарські кагани мстилися київському війську за виведення з числа їхніх данників слов'янських племен. У конфлікті з хозарами більша частина війська русинів загинула. Однак, цей похід став епізодом, який не змінив загальної картини стрімкого зростання впливу Києва та його перетворення на першорозрядну за впливом державу Східної Європи.

Київський князь Святослав Хоробрий у 965 р. здійснив безпрецедентний для тієї епохи військовий похід, подолавши кілька тисяч кілометрів, захопивши цілий ряд фортець і розгромивши не одне сильне вороже військо. Підкоривши в 965 році столицю хозар Ітиль, Святослав припинив, по-суті, існування самого Хозарського каганата. Хозарські вельможі та залишки війська змушені були переховуватися на островах на Волзі. Також Святослав підкорив другу столицю хозар – місто Саркел на Дону (нині – Ростовська обл. Росії), який дав українську назву Біла Вежа. Біла Вежа грала роль дальнього оплоту Київської держави аж до початку XII століття, коли половці змусили її мешканців – русинів, печенігів і торків відійти в межі Русі.

Наприкінці X століття з карти Європи зникла величезна Хозарська держава, були розчищені торгові шляхи на Схід. Від каганату ще на кілька десятиліть залишилася тільки його частина, що лежала по ріці Дон, а потім зникла й вона.

Святослав Хоробрий також поставив під контроль Києву землі в Криму, якими до того володіли хозари. Мова йшла насамперед про землі колишнього Боспорського царства на Керченському півострові, які стають ядром васального від Києва Тмутороканського князівства, що проіснувало до другої половини XII ст.

Тож, підкорення Хозарії започаткувало володарювання Києва над Кримом.

Підкорення Києву земель майбутньої Московії

Довго (а подекуди й досі) російська історіографія раділа словам, сказаним київським князем Олегом про Київ – «Се буде мати городів Руських». При цьому нехтувався простий факт, що під руськими містами київський князь мав на увазі лише фортеці Русі – як тоді називали землі у Середній Наддніпрянщині.

Адже коли Олег говорив ці слова, територія сучасної Центральної Росії ще не була під владою Києва, а відійшла під неї лише через сто років, із походами на в'ятичів Святослава Хороброго. Через такі пересмикування Карл Маркс сказав відому фразу про те, що «історія Московії пришиита до історії Русі білими нитками».

Русь – це територія сучасної Центральної й Північної, а з кінця XII ст. і Західної України. Історичні та, зокрема, літописні дані однозначно свідчать про те, що Суздаль і вся Північно-Східна околиця Київської держави, Смоленськ та Новгород, ані під час перебування під владою Києва до XII ст., ані століття після сепарації, не називалися Руссю.

Перші слов'яни з'явилися на території Білорусі у VIII столітті н.е. До того на території Білорусі віддавна мешкали племена балтів, маючи кордон зі слов'янським світом по р. Прип'яті і Прип'ятських болотах.

На території Центральної Росії перші слов'яни (роди в'ятичів і радимичів) з'явилися у IX – X ст., прибувши з території Польщі. У Новгороді слов'янське плем'я словен з'явилося близько другої половини VIII ст., прийшовши з території Центральної Європи. Слов'янські переселенці на цих землях застали численні фінські племена: чудь, весь, мурома, меря, мордва, мещора, черемиси, весь, вотяки, перм, зиряни, удмурти, марійці тощо, які вже досягли певного розвитку. Деякі фіно-угорські племена вже мали свої міста. Київські літописці не занесли в'ятичів і радимичів до переліку слов'янських племен, чи то через польське походження цих племен, чи, імовірно, через те, що ці племена станом на момент написання літопису вже змішалися з фіно-уграми.

Олег першим в історії підкорив Києву землі сучасної Білорусі (Полоцьк), землі Смоленська, а також Новгорода. Неслов'янське населення цих земель було незначне у порівнянні зі слов'янами і обмежувалося

фіно-угорським племенем чуддю навколо Новгороду. Князі фіно-угорського племені меря (що мешкало довкола сучасних Ростова і Москви) називаються залежними від Олега, тому, вочевидь, починають платити Києву данину. Однак, масив фіно-угорських народів, сконцентрований на території сучасної Центральної Росії, залишився за часів Олега поза впливом Києва, і був підкорений лише його наступниками на великокняжому троні.

Походами 964 і 966 років Святослав підкорив Києву плем'я в'ятичів. Роди в'ятичів та радимичів у IX столітті н.е. виселилися з території Польщі. В'ятичі осіли у верхів'ях р. Оки (на території сучасних Орловської і Калузької областей Російської Федерації) де змішався з місцевим фіно-угорським населенням та утворили плем'я в'ятичів. На час підкорення Києву в'ятичі платили данину Хозарському каганатові. 964 року Київський князь запропонував їм припинити платити данину хозарам, а 966 року, уже після завоювання Хозарії відбулася сутичка в'ятичів з київським військом, у результаті якої в'ятичі були підкорені та почали виплачувати Києву данину. В'ятичі під час міжкнязівських суперечок у Києві припинили платити данину, але 981 року Володимир накладає її повторно «від плуга», тобто від кожного домогосподарства. Наступного року в'ятичі повстали, але знову були переможені.

Радимичі вперше були підкорені Києву за часів Володимира Великого. Радимичів у битві на р. Піщаній розбив київський воєвода Володимира Вовчий Хвіст, через що у війську киян народилося прислів'я – радимичі «від вовчого хвоста втікають». Таким чином, Святослав Хоробрий і Володимир Великий уперше в історії підпорядкували Києву землі майбутньої Центральної Росії.

Що ж означає слово «Україна», і як воно з'явилося?

Слово «Україна» вперше з'являється в літописах у 1187 р. У цьому повідомленні йшлося, що за Переяславським князем Володимиром Глібовичем «тужила вся Україна». Переяславщина була одним із чотирьох князівств власне Русі (до якої на той час належали Київське, Чернігівське, Переяславське й Новгород-Сіверське князівства). Значна частина Переяславського князівства була віддалена від кордонів Русі навіть більш, ніж сам Київ. Тому слово «Україна» не могло означати околиць князівства. Таким чином, було б не зрозуміло, чому про князя тужили саме прикордонні землі, адже робити це мали жителі всього князівства.

Усі перші згадки назви «Україна», зокрема літописні 1187, 1189 і 1213 років, підтверджують, що Україна в той час виступала як простий

синонім слова «князівство», «земля». Ці згадки стосуються територій, відповідно, Переяславського, Галицького і Угровеського (на Волині) князівств, а не їхніх околиць. Для того, щоб це зрозуміти, варто лише уважно прочитати літописи. Як за Переяславським князем 1187 тужило все Переяславське князівство, а не його околиці, так і князь Ростислав Берладник 1189 року захопив усе Галицьке князівство, а не його околиці. Як і Данило Галицький 1213 року приєднав усе князівство зі столицею в Угровеську, а не його прикордонні частини.

Вживання назви Україна в літературі 12–15 ст. свідчить, що в той період термін «Україна» вживався як синонім «князівства», «землі». Україна позначає «наше князівство», «наша земля», «країна». І нині українське слово «країна» означає власне країну. Слово «українянин», відповідно, означало «земляк», «співвітчизник». Пізніше це слово трансформувалося в слово «українець».

Слід відзначити, що назва «Україна» застосовувалася й щодо російських та білоруських земель – Рязанська Україна, Ростовська Україна, Полоцька Україна. Відомі також повідомлення про польських князів, які після походу на Галичину й Волинь верталися «в свою Україну», тобто у власне князівство.

В українській мові є слово «украяти», тобто наділити чим-небудь, наприклад, хлібом, землею і т.д.

Вперше з'явившись щодо Середньої Наддніпрянщини щонайменше в середині 6-го ст., задовго до появи варягів на історичній арені, назва «Русь» протрималася в Україні (Західній) до 20 ст., а в Центральній – до 18 ст. Ще поет Іван Франко в 1914 р. писав про себе «я есмь русин». Деякі закарпатці й досі називають себе русинами.

Паралельно, з 12 ст. виникає й назва «Україна». Тому Україна є просто новою, більш молодого назвою Русі. А Русь, відповідно, є древньою назвою України.

У такій подвійній назві Україна не самотня. Це швидше правило, ніж виняток. Колись Франція звалася Галлією, а Іспанія – Іберією. До англо-саксонського завоювання сучасна Велика Британія звалася просто Британією, потім Альбіоном, потім Англією, а сьогодні використовує одразу дві назви. Китай змінював назву кожного разу зі зміною правлячих династій. Так само й Росія нещодавно звалася СРСР, до того Московським царством, а ще перед тим – Суздалю й Заліссям.

Щит на стінах «Другого Риму»

Історія України позначилося цілою низкою походів на Візантію, які відбувалися з перемінним успіхом. Візантія на той час була найвпливовішою державою Європи, що претендувала на спадок усєї Римської імперії.

1. 840-і роки. Напад кораблів Русі на малоазійське місто Амастриду, поблизу нинішнього м Синопу на південному березі Чорного моря в Туреччині.
2. 860 року напад Русі на столицю Візантії Константинополь. Тоді русини встигли зруйнувати передмістя Царгороду, але через тиждень зняли облогу, уклавши, як пише вітчизняний літописець, вигідний для Русі «договір миру й любові» з Візантією. Особливо допомогло київському війську те, що візантійці не встигли напнути велетенський ланцюг, яким перегороджувався вхід до бухти, завдяки чому їм вдалося захопити передмістя столиці імперії. Імператор Михаїл залишив військо й терміново повернувся з походу на арабів, щоб організувати оборону багатокілометрових мурів міста. У своїй проповіді константинопольський патріарх Фотій пригадував, що «місто ледве не було підняте на спис», тобто взяте.
3. У 907 р. відбувся новий напад на Візантію. Князь Олег пішов у похід суходолом та морем. Морська частина війська складалась з 2 тисяч кораблів, на кожному з яких сиділо по 40 чоловік. Відповідно до даних літопису армія Олега налічувала понад 80 тисяч вояків – дуже значне військо для часів Середньовіччя. У поході брало участь військо, до складу якого входили не лише київські варяги, поляни й сіверяни, тобто мешканці власне Русі, але й велика кількість інших залежних і ще незалежних від Києва племен, включно з білими хорватами й тиверцями. Під враженням від потуги київського війська Візантія пішла на переговори з Руссю, бажаючи відкупитися даниною. Почалися переговори, де основними умовами Олега були такі: 1) греки зобов'язані заплатити по 12 гривень сріблом за кожного його воїна та дати подарунки для «великих князів», які правили в Києві, Переяславі, Любечі й інших великих містах; 2) послам, які приїжджатимуть із Києва до

Царгорода, імператор Візантії повинен від себе надавати утримання; 3) київські купці, перебуваючи у Візантії, мусять протягом шести місяців бути забезпечені хлібом, м'ясом, рибою, вином й овочами за грецький рахунок. А при поверненні до Києва – харчами та корабельними знаряддями (вітрила, канати, якорі тощо); 4) Олег дав обіцянку, що його люди не завдаватимуть шкоди в грецьких краях і входитимуть у Царгородські ворота без зброї і не більше 50 осіб під наглядом імператорських чиновників. Проживати вони повинні в певному місці – біля монастиря св. Маманта. Ці умови підписали обидві сторони. Візантійський похід надзвичайно підняв престиж Київської княжої влади, оскільки різко зміцнював права купців Русі та залежних племен у відносинах із самою Візантійською імперією. До наших днів збереглися тексти двох угод Олега з візантійцями. Договір із Візантією 907 р. вважається першим дипломатичним актом Київської держави. Як стверджує вітчизняний літописець, князь Олег, повертаючись до Києва, на знак успіху походу до Візантії повісив свій щит над воротами Царгорода.

4. У 941 р., після успішного захоплення київським військом північного узбережжя Малої Азії, головна битва відбулася під столицею Візантії – Константинополем (у Русі його називали Царгородом). Після запеклої битви військо Русі відступило, оскільки візантійці застосували проти човнів русинів «грецький вогонь» – палаючу суміш, яку розливали на кораблі ворога та по поверхні води. Через три роки після тієї поразки, зібравшись із силами, Ігор знову напав на Візантію, однак задовільнився виплатою данини. За підсумками походів князь уклав з Візантією договір, який був менш вигідний для Русі, ніж аналогічна угода Олега.
5. У 987 р. київський князь Володимир Великий надіслав на допомогу дуумвіратові візантійських імператорів (яких тоді було двоє) загін у складі 6 тисяч бійців для боротьби з претендентом на престол. В обмін київський князь отримав обіцянку видати за нього візантійську принцесу. У 988 р., побачивши невиконання умов, київський князь після важкої піврічної облоги узяв неприступну візантійську фортецю Херсонес. В Україні це місто звалося Корсунь. На його місці нині розташовано м. Севастополь. Військо Володимира Великого стало першим завойовником цього міста в його на той час півторатисячолітній історії. Спочатку київське військо почало насипати проти стін неприступної фортеці велетенську гору. Однак корсунські греки вно-

чі через підкоп викопували землю й робили з неї насип у центрі міста. Діючи за порадою лояльного до Києва корсунянина, Володимир перерив шлях, по якому до міста йшла вода. Уже наступного дня одна з найбільш неприступних фортець Візантії капітулювала. Київський князь Володимир вибудував у Корсуні церкву святого Іоанна Предтечі на горі, яку насипали жителі міста під час облоги, і палати для себе. Також Володимир Великий привіз у Київ трофеї – двох мідяних ідолів, а також чотирьох мідяних коней, які стояли біля Десятинної церкви аж до монголо-татарської навали. Згодом Володимир використав Херсонес в якості віна (викупу) за одруження з візантійською принцесою Анною: *«І послав Володимир до цесаря Василія і Костянтина, говорячи так: «Оце град ваш славний я взяв. Та чую ось я, що сестру ви маєте, дівчину. Тож якщо її не оддасте за мене, то вчиню вашому городу те, що й сьому вчинив».* Імператори змушені були віддати царівну «варварові», у такий спосіб небувало зміцнивши міжнародний престиж Києва. Саме перемогою над Корсунем знаменується епоха міжнародної великодержавності Русі. Умовою одруження візантійці зробили хрещення князя Володимира, на що він радо згодився й прийняв хрещення у самому Корсуні. Тож, імператори обміняли на царівну своє власне місто.

Перемоги над ордами «євразійців»

Зкінця IX ст. в українських степах утверджується племінний союз печенігів. Він становив серйозну загрозу для Київської Русі. Печенізьке військо неодноразово з'являлося в околицях Києва.

Печенігів було вщент розгромлено військами великого Київського князя Ярослава Мудрого у 1037 р., після чого вони поступово зникають з території України, а згодом і з історичної арени. На місці їхнього розгрому збудовано Софійський собор.

У середині XI ст. київські князі у двох битвах розгромили орду торків, залишки якої стали васалами київського князя, а частина виселилася на територію сучасної Румунії.

Уже в 60-х рр. XI ст. в степах України з'являється тюркська половецька орда, яка асимілює залишки печенігів та починає становити вкрай серйозну загрозу Русі. Проте, зібравшись із силами, Київ завдає половцям цілу серію поразок.

У лютий січі 19 червня 1096 р. половецьке військо було наголову розгромлене під Переяславом. Тесть великого князя хан Тугоркан та багато інших половецьких князів загинули.

1103 року князі організують новий наступ на половців. Київське військо дійшло до Хортиці й на р. Молочній (нині Запорізька область) наголову розбили велетенське половецьке військо. Було вбито й захоплено в полон десятки половецьких князів.

1107 року стався черговий розгром половців під Лубнами. Половецьке військо розбіглося, чимало їхніх князів потрапили в полон, керівник половецького війська ледве утік.

1109 року військо воеводи Дмитра Іворовича захопило тисячу половецьких вез, тобто пересувних возів, пройшовши через увесь Дикий Степ до Дону.

1111 року Святополк Київський і Володимир Мономах, який у цей час був Чернігівським князем, наголову розгромили половців на ріці Дегія (нині Харківщина), а також на ріці Сальниця, і пройшли від Дону через весь нинішній Донбас, громлячи міста й стани половців, зокрема, спаливши їхню столицю та взявши данину з іншого головного міста.

Половці зазнавали поразки за поразкою. Населення нарешті одержало особисту безпеку. Укріплення русинів насувалися щораз далі у степ.

На межі XI-XII століть Київ переходить у відносинах із Степом від оборони до активного наступу, з регулярними вилазками у серце ворожої країни, яке знаходилося в районі сучасної Харківщини, на Донбасі і на Дону. 1103, 1107, 1109 року війська київських князів вторгаються на землі нинішнього Південного Сходу України. На честь тих перемог у Києві було збудовано Михайлівський Золотоверхий собор, який відновлений діє досі.

Половецький хан Атрак зі своїм племенем утік від Київського князя аж у Грузію, де став тестем грузинського царя Давида Будівничого.

Атрак повернувся на Донбас лише після смерті Володимира Мономаха у 1125 році. В українському епосі цей половецький хан зображений в образі отрока, якому в полоні дали понюхати полин («євшан-зілля»), після чого він повертається в рідний степ.

По-суті, походи Святополка і Володимира Мономаха започаткували приєднання земель Південного Сходу до України. Із тривалими перервами і численними кривавими битвами це приєднання тривало ще пів тисячоліття і закінчилося лише на початку XVI століття, з виходом українських козацьких поселень до Дону.

Тож, на початку XII ст. походами князів Володимира Мономаха та Святополка Ізяславича половецький наступ було зупинено, а основні сили половців розгромлено в серії переможних битв. З того часу половці вже не здійснювали самостійних походів у землі Київської Русі, а лише діючи як союзники якогось із князів. Однак, попри всі успіхи київських князів, половці не були підкорені Києву, зберігши незалежність аж до монголо-татарської навали. Відносини Русі зі степом були частіше ворожими, ніж мирними. Практично для всіх кочовиків протистояння з Руссю закінчилися поразкою або відходом з території України.

Як Довгорукий отримав по руках. Розгром Ізяславом Мстиславичем засновника Москви

Ізяслав Мстиславич (1146–54 рр.) представляв Київську династичну гілку князів. Він був онуком Володимира Мономаха і сином Мстислава Великого – дуже популярного і впливового київського князя. З іншого боку, він був племінником суздальського князя Юрія Довгорукого і молодший від нього, але тричі переміг його, перетворивши засновника Москви на князя-невдачу. Юрій Довгорукий за час свого тривалого князювання у Суздалі поступово ставав керівником нового етносу, що формувався на основі фіно-угорських племен на північному сході. Юрій Довгорукий був непопулярний у Русі (тобто в Центральній Україні). Довгорукий співпрацював з головним ворогом Русі – половцями. Він не здійснив жодного великого походу на Ізяслава і Київщину без участі половців, та був одружений із половецькою княжною – донькою хана Аєпи.

1150 рр. Ізяслав приймає рішення блискавично йти на Київ, де на той час був Юрій Довгорукий. Перед військом Ізяслав виголошує запальну промову, з якої видно, що більшість його війська становили вихідці з Київщини: *«Ви за мною із Руської землі вийшли, своїх сіл і маєтків позбувшись. А я або свою отчину і їх поверну, або голову складу».*

Під прикриттям темряви війська Ізяслава підійшли до Білгорода поблизу Києва. Тоді це була друга за могутністю фортеця після Києва. Тільки її вали сягали 16 метрів у висоту. Син Юрія Довгорукого Борис у цей час пиячив з дружиною. Лише в останню мить якийсь митник встиг закрити ворота міста. Але й це не допомогло – коли військо Ізяслава засурмило в труби, син Юрія Довгорукого втік. Він прибіг до Києва, де деморалізував свого батька, перебільшивши сили Ізяслава.

Юрій Довгорукий втік через Дніпро, залишивши власну дружину.

1151 року Юрій Довгорукий спробував переправитися через Дніпро, щоб повернути столицю. Тут сталася одна найбільших «річкових» битв в історії. Від гирла Десни і до сучасного річкового вокзалу ріка була вкрита броньованими кораблями.

Юрію Довгорукому вдалося переправитися лише біля фортеці Заруба (фортеці поблизу с. Трахтемирова Канівського р-ну на Черкащині,

затопленої за часів СРСР Канівським водосховищем). Ізяслав організував масштабну оборону Києва, якої місто не знало за всю свою середньовічну історію. Кругова оборона з валами розтягнулася на 10 кілометрів.

У січі на берегах річки Либеді військо Юрія Довгорукого було наголову розгромлене. Його товариш – половецький хан Свенч Бонякович – убитий. На Перепетовому полі (між Білою Церквою, рікою Стугною і Фастовом) війська Юрія Довгорукого були остаточно побиті, захоплені в полон і потоплені в ріці Рутець. Сам князь заледве втік.

У 1152 році Юрій Довгорукий зібрав муромські й рязанські полки, а також половецьку кінноту, і знову спробував вирушити на Київ. Однак, лише тільки почувши про наближення Ізяслава, половці залишають Юрія Довгорукого, а далі втікає й він сам.

Князь Ізяслав Мстиславич у важкій боротьбі з Юрієм Довгоруком встановив повний київський контроль над всією територією від Північного Льодовитого океану до Чорного моря. Практично скрізь сиділи його сини або васали. Землі великокняжого домена, тобто території, керовані безпосередньо великим Київським князем, без використання васалів, розширили Переяславська і Турівська землі. Авторитет князя надзвичайно зріс. Запас міцності Київської держави був на цей час ще настільки великим, що навіть безперестанні війни не змогли вплинути на міжнародний статус країни.

Перемога над «першим великоросом» під Вишгородом 1173 р.

Головною причиною опозиційності Суздальського Залісся проти Києва і Русі в XII ст. були не лише родинні зв'язки суздальських князів з половцями, а й природні геополітичні інтереси нового народу, який народився в Заліссі від сплаву фіно-угорських племен, під впливом церковнослов'янської мови, що насаджувалася церквою та князівською адміністрацією.

Батько першого незалежного володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського, Юрій Довгорукий, який майже все життя княжив у Заліссі, докладав усіх зусиль, щоб заволодіти Києвом. Син Юрія Довгорукого Андрій уже не хотів жити на Русі. «На Русі нам місця нема», – казав він батькові, який, попри всі поразки, тримався мрії заволодіти великокняжим столом. Андрій Боголюбський, вихований усе життя в Суздалі, вже не вважав Русь своєю Батьківщиною. До того ж він був сином половчанки, дочки хана Аєпи. Андрій Боголюбський в боротьбі проти Києва постійно підтримував своїх родичів – половців. На той час половці були головним супротивником Русі.

Після того, як після смерті Ізяслава Мстиславича на княжіння до Києва таки потрапив Юрій Довгорукий, Андрій Боголюбський сидів у фортеці Китай-город, що була на місці сьогоднішньої Китаєвої пустині в Києві. Через те, що він жив у фортеці Китай-город та майже не виходив із неї, кияни й брати-князі дали йому прізвисько «Китай».

Після смерті Юрія Довгорукого протистояння між киянами та суздальцями-«залішанами» лише загострилося.

У 1169 році військо, спрямоване на Київ Андрієм Суздальським, після триденної битви влаштувало місту і його церквам небувалий розгром. Літописець називає нападників поганями, тобто язичниками. Андрій Боголюбський почав виганяти князів Київської династії – нащадків Мстислава Ізяславича – з віддавна васальних Києву володінь, зокрема з Новгороду, але 1170 року зазнав жорсткої поразки від Романа Мстиславича – майбутнього засновника Галицько-Волинського князівства. Як пише літопис, Андрій Боголюбській невдовзі сказав Роману Ростислави-

чу, онукові Мстислава Великого: «Не ходиш ти в моїй волі з братами своїми, так піди ти з Києва, а Давид – з Вишгорода, а Мстислав – з Білгорода. А ось вам Смоленськ, ним і поділіться».

Очолив опір Мстислав Хоробрий – найбільш відомий і улюблений князь в тогочасній Україні. За такі слова він наказав поголити послови Андрія голову й бороду. Ростиславичі захопили в полон брата Андрія Боголюбського Всеволода та невдовзі встановили контроль над усією Руссю, тобто Наддніпрянщиною, крім Чернігівщини.

Андрій Суздальський розлютився й зібрав у похід на Київ 50-тисячне військо. Це одне з найбільших військ, про яке за всю історію згадується у вітчизняних літописах. Військо обложило Мстислава Хороброго у Вишгороді. Під Вишгородом руське військо дев'ять тижнів вело виснажливі бої з агресорами. Тут Мстислав виступає не тільки захисником інтересів своєї родини, але й борцем за права Батьківщини. Облога затягнулася. Русинам допомогла чутка про наближення луцького князя Ярослава Ізяславича: *«І прийшли в замішання війська їх, і, не дождавши світанку, в сум'ятті великому, не маючи можливості утриматися, побігли через Дніпро, і багато їх топилося. І виїхав Мстислав з міста з дружиною своєю і, наздогнавши їх, дружина його ударила на обоз їх, і багато колодників вони захопили. Мстислав же багато поту утер з дружиною своєю і немало мужності показав з мужами своїми»*. Цей розгром суздальців під Вишгородом стався на початку зими 1173 року. У Заліссі зовнішня поразка створила внутрішні проблеми для влади. Незабаром після вишгородської поразки, 28 червня 1174 року Андрій Боголюбський був убитий змовниками у своєму власному маєтку, і тіло князя лежало на вулиці, поки народ грабував хорони. Дорікати змовникам і ховати князя залишився тільки його придворний виходець з Русі Кузьмище Киянин.

Мстислав Хоробрий (помер 1180 р.) навіть удостоївся церковної канонізації. Літопис повідомляє зворушливу історію любові князя до рідної землі. Новгородці стали кликати його до себе на князювання, але він не хотів лишати рідну землю, і лише вмовляння братів змусило його піти з Русі.

Попри те, що Суздалю вдалося відокремитися від Київської держави, спроби суздальських князів встановити контроль на Руссю та основними підконтрольними їй землями (Новгородом і Смоленськом) провалилися. Русь зберегла незалежність, Київ залишився потужним політичним, економічним і релігійним центром, головним центром легітимності всіх земель, що входили до складу Київської держави протягом X–XII століть.

Розвал Монгольської імперії почався з України

У Монголії на початку XIII ст. набирала сили нова держава. Основою монгольського війська були великі маси рухливої кінноти, доповнені запозиченими в Китаї знаннями й найновішими технічними засобами для штурму міст. Зміцнювали монгольське військо жорстока дисципліна, яка передбачала смерть за найменше її порушення, та цілковита і безумовна єдиноначальність під час ведення війни. Тому монголи сильно вигравали в порівнянні з феодалними арміями Заходу і Сходу.

У 1215 р. монголи підкорюють весь Північний Китай – гігантську територію з величезним населенням. У 1219 році монголи вдерлися в Середню Азію, де до того існувала потужна держава Хорезм. У 1221 р. монгольська армія під керівництвом воєначальників Джебе і Субедея захопила столицю Хорезму Ургенч, вторглася в Закавказзя і згодом отримала наказ перейти через Кавказ.

У 1239–40 рр. монголи загарбали Русь, зокрема після тримісячної облоги захопили Київ. Киянам спочатку вдалося відбити кілька штурмів. Монголи використовували в облозі міст пороки – тарани для пробивання стін. Такими таранами було проламано стіни в районі Лядських воріт, у місці, де ліс найближче підходив до міських стін і захищав нападників від стріл оборонців. Монгольські пороки знесли з верхівки оборонних стін Києва дерев'яні укріплення, встановлені на вершині валу. У проломах стін оборонці вступили в запеклу сутичку з нападаючими. Під час бою було поранено воеводу Данила Галицького Дмитра, що очолював оборону столиці. Оборонці змушені були відійти на Старокиївську гору та використовувати для оборони старі вали «міста Володимира». На вулицях Києва й у садибах міста точилися запеклі бої. У Києві археологи знайшли залишки чималої кількості будинків, дахи яких від вогню обвалилися й накрили як киян, так і монгольських загарбників. На Старокиївській горі було зроблено нове укріплення навколо Десятинної церкви. Туди ж масово відступили рештки цивільного населення міста. Населення збіглося на хори кам'яної Десятинної церкви, збудованої ще Володимиром Великим у 997 р., однак стіни церкви не витримали цього

й завалилися. Під час боїв у Десятинній церкві монголи захопили в полон пораненого воеводу Дмитра. Через його хоробрість в обороні міста хан Батий залишив йому життя.

Від ще більшого розорення Русь врятувало те, що монголи того ж 1241 року переправилися в Угорщину, де розбили військо угорського короля та кочували протягом наступних трьох років. З Угорщини монголи здійснювали подальші напади в Європу, оцінюючи свої сили та сили супротивників для нового великого походу. У 1241 р. монголи захопили Краків та розгромили польсько-німецьку армію у битві біля м. Легниці (на південному заході Польщі), а далі спустошили Угорщину. Наступного року монголи розбили угорсько-хорватську армію угорського короля Бели IV. Загони монголів вдерлися у Далмацію, дійшовши таким чином до Адріатичного моря. Заслугу за виведення монгольських військ з території України літопис віддає воеводі Дмитру. Побачивши, до якої згуби для рідної землі веде монгольське нашествя, він порадив Батию йти далі на захід.

Реальний вплив на Київ після його розгрому зберігали галицько-волинські князі Данило Галицький і його брат Василько Волинський. Як повідомляє мандрівник Плано Карпіні, посол Папи Римського до монгольського хана, кияни в 1245 р. вважали своїми князями Данила Галицького та його брата Василька, а мешканці територій від Волині до Києва надавали шану посланникові цих князів. У Києві був княжий тисяцький, тобто управитель міста (а не монгольський баскак), а також інші знатні люди та єпископи. Галицько-волинські князі Данило й Василько дали учту в Києві на честь посла. У самому місті на той час перебували численні купці з італійських міст Венеції, Генуї, Пізи тощо. Це свідчить про досить швидке відновлення міста й торгівлі. Попри це, населення Києва, як і решти вцілілих міст, крім Галичини й Волині, було змушене платити данину татарам.

На відміну від інших князівств, керованих представниками династії Рюриковичів, у Галицько-Волинському князівстві залишилося чимало міст, яких монголо-татарам на вдалося захопити. Найбільша з них – неприступна фортеця Холм, збудована й зміцнена Данилом. Укріплення Крем'янець і Данилова також не були захоплені завойовниками. Крем'янець і Холм незадовго перед тим були зміцнені Данилом Галицьким і мали могутні фортифікаційні укріплення та сприятливе географічне розташування.

Князь Данило Галицький у 1250–1260-х рр. вів цілком незалежну політику щодо хана Куремси, який керував монголо-татарами на території України, та неодноразово перемагав його. Папа Римський оголосив хрестовий похід проти монголо-татар; коли ж на його відозви ніхто не відгукнувся, Данило, зберігши королівський титул, наданий йому Палою Римським, почав готуватися до опору власними силами. Він зміцнив свої міста, увійшов до союзу з литовським князем Миндовгом.

Віддаленість Галичини й Волині від місць кочів'я монголо-татар, гарні природні умови для фортифікації в Галичині й на Волині, великі непрохідні ліси та торгівля сприяли швидкому відновленню сили князівства. І до, і після монголо-татарської навали Галицько-Волинське князівство лишається наймогутнішим на Русі.

У 1255–1256 рр. військо короля Данила звільнило від загонів ординського темника (управителя) землі по Південному Бугові, Случі й Тетереву в безпосередній близькості до Києва, відбило напад хана Куремси на Крем'янець, захопило Возв'ягель (нині Новоград-Волинський). Данилові вдалося відстояти від татар Бакоту та, попри те, що внаслідок випадковості згорів Холм, у 1257 р. відбити напад хана Куремси від Луцька.

Єдиною невирішеною зовнішньополітичною проблемою у фіналі князювання Данила Галицького стала необхідність звільнення від залежності від монголо-татар. Всю другу половину свого князювання він присвятив цій боротьбі, але довести її до логічного закінчення йому так і не вдалося.

Орда в цей час була надпотужною силою, перебуваючи в zenіті своєї могутності. Монгольська держава контролювала землі від Кореї й Південного Китаю, Ірану й Малої Азії до Центральної Європи. Жодна інша держава не наважувалася кидати їй виклик.

Данило Галицький і його держава кинули виклик монголо-татарам за століття до того, як інші країни почали всерйоз задумуватися над такою можливістю.

Водночас, спочатку успішна боротьба Данила Галицького з монголо-татарами створила прецедент перемог над доти непереможними військами Золотої Орди, дозволила зберегти державність Галицько-Волинського князівства як джерело майбутнього опору, підготувала ґрунт для звільнення українських земель та інших країн Європи від монголо-татарського ярма.

Близько 1275 р. монголо-татарський хан Курдан, діючи у відповідь на розгром литовцями монголо-татарського загону, на чолі великого вій-

ська вдерся в Полісся. Проти нього виступив великий Київський князь Святослав, який діяв в союзі з литовськими князями, підтриманий волинськими князями, зокрема загоном з Луцька. Битва відбулася на березі р. Окунівка в околицях м. Мозиря (нині – Білорусь). Монголо-татарське військо було розбите, врятувався тільки сам хан з невеликим загоном.

Інший етап звільнення України з під влади монголо-татар – цього разу за допомогою литовських князів – почався 1320–21 рр. Як відомо, Московія звільнилася з-під влади монголо-татар лише 1480 р., але продовжувала платити данину Кримському ханству як спадкоємцеві Золотої Орди до початку XVIII ст. Близько 1362 р. відбулася вирішальна битва литовців, українців і білорусів з монголо-татарами у степу на Синіх Водах (найімовірніше на р. Синюсі в нинішній Кіровоградській обл.). У битві з боку Великого князівства Литовського й Руського, крім литовців, брали участь загоми з українських земель – Київщини, Чернігівщини, Новгород-Сіверщини, Волині та Поділля, а також загоми з білоруських земель. Основні сили ворога були розгромлені, монголо-татарські хани Кутлуг-Бей, Хаджи-Бей та Димитр загинули в бою. Ця перемога значувала остаточний кінець монголо-татарського ярма на більшій частині українських земель. Унаслідок здобутої перемоги Литовське князівство і васальне до нього Київське князівство завоювали землі далеко на південь, вийшовши до узбережжя Чорного моря.

До початку звільнення України Монгольська імперія лише збільшували свою територією. Опір України монголо-татарам, у той час, коли ще жодна інша країна не думала про нього, показав решті народів звиягу України та вказав шлях до визволення.

Запорізька Січ – лицарський орден унікального значення й масштабу

Після занепаду Київської Русі та ліквідації автономного Київського князівства в 1471 році, в умовах ослаблення старої української знаті та часткової її колаборації з Литвою і Польщею, захистити народ взялася нова сила – українське козацтво. Ця сила визріла у самому українському народі в умовах постійних небезпек. Козацтво змогло перейти від оборонної політики до ліквідації ворожих фортець та вогнищ работоргівлі в самому Криму та на Чорноморському й Азовському узбережжях.

Український народ потребував захисту від татарських ханів, які, підбурювані московськими князями під час московсько-литовських воєн, здійснювали регулярні набіги на українські землі.

Оборону проти татар взялися організувати старости (голови адміністрацій) прикордонних міст. Найбільш енергійні з них незабаром почали переходити до наступальних дій проти кримської загрози.

Серед найвідоміших старост прикордонних міст – організаторів походів на татар були Остафій Дашкович, Предслав Лянцкоронський, Семен Полозович, Бернард Претвич та ін. Їх підтримували не лише збройні дружини старост і мешканці прикордонних міст, але й українські мисливці, рибалки, землероби та торговці, що постійно або тимчасово мешкали «на Низу» – у Пониззі Дніпра, на Чорноморському й Азовському узбережжі та навколишніх землях. Українці вели свої справи в степу не полишаючи зброї й гуртуючись у загони задля спільної оборони.

Найдавніші згадки про козацькі походи належать до 1492 р. Хан Менглі-Гірей скаржився великому князеві Олександрові на козаків – киян та черкашан, які захопили татарський корабель під Тягинєю (нині м. Бендери в Молдові). У 1493 р. черкаський староста Богдан здійснив похід на фортецю Очаків, яку татари щойно перед тим збудували на місці литовської фортеці Дашів, заснованої ще князем Вітовтом. Козаки зруйнували замок і взяли в полон його залогу.

Походи козаків на татар, а також оборона населення та організація засад у степу постійно тривали з кінця XV ст. Наступальні дії козаків

іноді організовувалися за підтримки уряду, але значно частіше проходили незалежно від влади. Так, у 1504 р. кримський хан через напади козаків відмовився укладати мирну угоду з Литвою, а Литва за ці напади зобов'язалася покарати організаторів нападів на татар.

Староста Хмільника, виходець із польської шляхти Предслав Лянцкоронський (помер 1531 р.) воював проти Москви і татар у військах під проводом українського князя Костянтина Острозького. Разом із князем він починав планувати захист України від татар. Литовський уряд призначив Лянцкоронського наказним гетьманом українських козаків, організованих для боротьби з татарами. 1516 р. він здійснив успішні похід на Білгород (на Дністрі), а 1528 р. – на Очаків. Лише у першій половині XVI ст. козаки успішно атакували фортецю Очаків у 1523, 1527, 1528, 1538 і в 1541 рр.

1514 р. старостою міста Черкаси було призначено українського шляхтича з Волині Остафія Дашковича. У 20-х рр. XVI ст. він організував серію вдалих походів козаків на Очаків, а також на Крим, що було здійснено завдяки проривові оборонних укріплень на Перекопі. Роздратований походами козацького флоту, сам кримський хан з багатотисячною ордою, озброєною артилерією, у 1532 році оточив головну козацьку фортецю Черкаси. Але козаки під проводом Остафія Дашковича відбили наступ.

У 1540–52 рр. старостою м. Бара на Поділлі був виходець із дрібної сілезької шляхти Бернард Претвич.

У 1540 р. козацька ескадра під керівництвом Претвича зустріла ворогів на переправі через Дніпро біля Кременчука. Татарське військо не чекало козацької атаки під час переправи й поплатилося великими втратами свого війська та змушене було припинити похід в Україну. У 1541 р. козаки під проводом Бернарда Претвича знову зупинив орду, що йшла походом на Поділля і переслідували її аж до Очакова.

На кордонах України з кінця XV ст. точилася постійна «рейдова війна», виграти яку взялися українські козаки. Переконавшись у неефективності скликань ополчення у відповідь на черговий татарський набіг, козаки почали виносити сторожові пости на кордони. При цьому була налагоджена система оповіщення гарнізонів прикордонних фортець. На сторожових постах у степу по черзі несли варту місцеві мешканці. Тоді татари змінили тактику й почали вторгнення дрібними підрозділами, минаючи сторожу й укріплені замки. Козаки почали «шукати цих розбійників у їхніх власних норах». Дедалі частіше козацькі загони, що

сполучали високу мобільність і раптовість дій, доходили до узбережжя Чорного моря, де стояли турецькі фортеці, та до Криму, а також на всі території, контрольовані покровителем Криму – Османською імперією.

Діяльність прикордонних старост суттєво зменшила активність ординців, насамперед білгородських та очаківських татар, землі яких були найбільш вразливі для козацьких контратак.

Близько 1554 р. Дмитро Вишневецький (1516–1563 рр.), один із князів Волині змішаного українсько-литовського походження, збудував фортецю для захисту від татар, нижче Дніпрових порогів на острові Мала Хортиця. Цей факт знаменував заснування Запорізької Січі, як фортеці й бази для козацьких походів морем та суходолом. Згодом Січ стає організаційним і державним центром навколишніх земель.

За хоробрість у походах на татар, зокрема на Очаків, здійснених Дмитром Вишневецьким у 1540-х рр. під керівництвом Бернарда Претвича, великий князь Литовський Сигізмунд II Август призначив його черкаським і канівським старостою.

З цього часу оборона від татарських набігів стала офіційним обов'язком Дмитра Вишневецького. Ідея створення суцільної оборони Україні проти Кримського ханства, із залученням до цієї справи всіх сил Великого князівства Литовського, захопила підприємливого князя. Центром його плану було закладення фортеці на Низу Дніпра та широке використання українського козацтва, яке на той час перетворилося на значну військову силу, що діяла як у прикордонних містах, так і в Степу.

Для виконання своїх намірів князь у першу чергу взявся об'єднати козацькі загони в єдину військову організацію та облаштувати для них відповідну військову базу.

Будівництво Січі на Малій Хортиці велося за особистий кошт князя, всупереч позиції литовського князя й польського короля. На будівництві були залучені селяни з канівського і черкаського староств.

Острови Хортиця й Мала Хортиця мають високі скелясті береги, неприступні з води. Вони якнайкраще підходять до базування козацького флоту й організації морських походів у Чорне море.

Дмитро Вишневецький першим з-поміж старост прикордонних міст перебрався постійно мешкати за дніпровські пороги. У 1553 р. Дмитро Вишневецький особисто відвідав Стамбул, де провів переговори з турецьким султаном щодо припинення нападів татар на Україну.

1556 р. козаки Вишневецького напали на місто Іслам-Кермен (нині поблизу м. Каховки на Херсонщині), уже власними силами. Замок був

здобутий, гармати з нього перевезено до Хортицької фортеці. У січні 1557 р. кримський хан Девлет-Гірей зібрав всю орду і зробив спробу захопити Січ. Облога тривала 24 дні, після чого татари з великими втратами відступили. Тим часом, того ж 1557 р. хан Девлет-Гірей з новими силами рушив на фортецю Вишневецького, разом із турецьким військом на човнах та молдавським допоміжним загonom. Після тривалої облоги Вишневецький змушений був залишити фортецю через нестачу провіанту. Козаки пробилися крізь турецько-татарські заслони й подалися вгору Дніпром до Черкас. Залишена фортеця була зруйнована. Таким чином, перша Січ проіснувала лише кілька років. У Туреччині Вишневецького називали «найвеличнішим ворогом Блискучої Порти». Влада Туреччини ненавиділа князя за серію його успішних походів на Кримське ханство та турецькі володіння в Криму.

У пам'яті народу Вишневецький залишився як героїчний персонаж Байда – незламний козак, що навіть під час тортур продовжує воювати з ворогами. Прізвисько «Байда», надане народом Вишневецькому, означало «вільна людина».

Походи козаків під проводом Вишневецького проти турок і татар, які на той час становили основну загрозу для Європи, збудили інтерес європейських володарів до нової військової сили, організованої на Дніпрі. Тодішню наддержаву Туреччину боялися всі країни Європи, а сама вона потерпала від українського козацтва, яке атакувало її дедалі частіше і болючіше. Під впливом успіхів козаків у самій Польщі почали народжуватися реальні проекти з організації козацтва. Починаючи з 1568 р. польський король, враховуючи силу і зростаючий авторитет запорозького козацтва, офіційно визнав його як самостійну військову організацію та запропонував службу й оплату.

Уже в 1570-х рр. запорожці створюють на Дніпрі нову Січову фортецю, обведену валами і ровом, що мала пристані для козацького флоту і верф для будівництва човнів і чайок. Січ являла собою укріплений військовий табір і штаб козацького війська, окремий військовий стан, де іншого населення, крім козаків та невеликої кількості торговців, не було.

Козацький гарнізон на Січі був організований і жив за прикладом лицарського ордену, який у суворих умовах постійної військової небезпеки виробив своєрідні козацькі звичаї, які були сильнішими за писані закони. Козаки як правило не зважали на позицію польського уряду, розпочинаючи чи закінчуючи воєнні дії.

У 1574 р. антитурецьке повстання під проводом молдавського господаря Івана Води-Лютого супроводжувалося нападом козаків на Білгород (Аккерман), який тоді був основною турецькою фортецею в Північному Причорномор'ї.

У 1576 р. козацька флотилія під проводом гетьмана Федора Богдана (Богданко), рухаючись через Дон і Кубань, здійснила набіг на південне узбережжя Чорного моря, включно з околицями Стамбулу, по дорозі назад штурмом захопивши турецьку фортецю Кілію (нині м. Кілія на Одещині).

У 1577 р. запорожці на чолі з гетьманом Яковом Шахом посадили на молдовський престол козака Івана Підкову, що мав молдовське походження.

Особливих успіхів морські походи козаків досягли за часів гетьмана Самійла Кішки. Він походив з української шляхти. Ставши гетьманом, у 1567 р. Кішка здійснив морські напади на фортеці Гезлев (нині – м. Євпаторія), Ізмаїл, Кілію, Білгород та Очаків. Турецький султан за це погрожував польському королеві великою війною, і той змушений був запровадити реєстр для козаків.

У 1573 році в одному з морських походів ескадра Самійла Кішки зазнала поразки від турецького флоту, а сам гетьман потрапив у полон і був прикутий до весла на галері, де перебував близько 26 років. У 1599 р. він організував повстання українських веслярів-невільників, які, перебивши команду, повернулися в Україну. Знову обраний гетьманом, Самійло Кішка добився від польського короля Сигізмунда II Вази скасування баніції (закону про визнання козаків поза законом). У 1600 р. Самійло Кішка очолював запорожців у спільному українсько-польському поході до Криму, а в 1601–02 р. брав участь у польсько-шведській війні в Лівонії.

У походах на Крим, Туреччину, Молдову і Волощину українські козаки швидко набули авторитету потужної військової сили, здатної кидати виклик найсильнішій тогочасній державі – Османській імперії з усіма її васалами.

Петро Сагайдачний: «туристичними маршрутами» до Туреччини й Криму

Найвизначнішим гетьманом Війська Запорізького на початку XVII ст. став Петро Конашевич (Сагайдачний) (1570–1622 рр.)

В перші десятиліття XVII століття козаки виходили походами в море щорічно, а в деякі роки – двічі на рік. За часів Сагайдачного склалася унікальна ситуація. Чорне море, яке формально було внутрішнім морем Османської імперії, реально контролювалося українськими козаками, які завдавали удари в усіх його точках в серці тодішньої наддержави.

Сагайдачний розробив і застосував на практиці нову тактику морського бою, яка мала результатом серію безпрецедентних перемог козацького флоту над військово-морськими силами Туреччини, якої тоді боялися всі європейські держави, включно з віддаленими Францією й Австрією.

В таких битвах усе вирішувала швидкість і злагодженість дій. Козаки допоміжних сил фактично виконували роль камікадзе, атакуючи на невеликих чайках, кожна з яких мала максимум дві невеликі гармати і 40–50 бійців, значно більші турецькі галери. Головним їхнім завданням було зв'язати сили супротивника до знищення флагманської галери. Такі дії були б не можливі без абсолютної дисципліни в козацькому війську і впевненості козаків у діях своїх бойових побратимів.

Таку операцію козаки десятки разів успішно проводили в атаках на турецькі ескадри, перетворивши флот наймогутнішої на той час наддержави – Османської імперії – на хронічного невдаху в сутичках з козацьким флотом. У 1606 р. козаки захопили й зруйнували турецьку фортецю Варна (нині в Болгарії). Султан направив в Дніпровський лиман, з якого вийшла козацька ескадра, майже весь свій чорноморський флот. Перечекавши у плавнях до вечора, козаки тихо підпливли до турецького флоту й повністю його розгромили. Врятувався лише турецький командувач Алі-паша зі своєю галерою. Завдяки ліквідації турецького флоту Сагайдачний безборонно зруйнував фортеці Гезлев (нині Євпаторія) і Очаків.

1609 році флотилія Сагайдачного пройшла вздовж узбережжя від Очакова до Дунаю, а звідти взяла курс на Кафу. Взявши штурмом столи-

цю Кримського ханства, запорожці визволили кілька тисяч невільників. Турецький гарнізон відступив у фортецю.

У 1613 році, повернувшись з першого походу на Московію, козаки Сагайдачного спустошили турецькі володіння від Тарханкуту до Керчі, взяли штурмом фортеці Ахтіар та Інкерман в нинішній Севастопольській бухті. Турки, дізнавшись про цей похід, спорядили із Стамбула під Очаків турецьку ескадру, але і її Сагайдачний розгромив у нічному бою.

Наступного, 1614-го року, Сагайдачний з двома тисячами козаків прямо з Дніпровського лиману вдарив на Трапезунд. Зруйнувавши фортецю та забравши невільників, ескадра Сагайдачного пішла турецьким узбережжям на захід – до потужної фортеці Синопа. Вдаривши на Синоп десантом з моря і суші, запорожці взяли штурмом замок і винищили його гарнізон, звільнили християнських бранців та захопили флот.

В запалі гніву султан звелів повісити свого візира, який відповідав за оборону імперії, та послав за Сагайдачним весь флот, який в цей час був у Стамбулі. Козаки волоком перетягнули через Тендрівську косу свої чайки, щоб обминути турецький флот. В бою з татарами і авангардом турецького флоту запорожці втратили одну чайку і 20 козаків. Цих козаків за наказом султана доправили до Синопу і скарали лютою смертю.

Після цього морського походу запорожців турецький султан пригрозив Польщі великою війною. Польща була не готова до війни й намагалася вплинути на гетьмана. Він, проте, розумів, що Османська імперія, яка завоюваннями здобула свою велич та грубою силою нажахала європейські держави, може бути зупинена лише силою. У відповідь на погрозу султана Сагайдачний 1615 року організував і очолив похід на Стамбул козацької флотилії у складі 100 чайок. Козацька флотилія увійшла в серце Османської імперії – протоку Босфор, на якій розташовано турецьку столицю Стамбул в повному бойовому порядку, з розгорнутими хоругвами і під бій литавр, ніби на глум наддержаві. Висадивши десант, козаки вдерлися до передмістя Стамбулу. Помітивши козаків, турецькі матроси повтікали зі своїх кораблів. Українські козаки запалили турецькі галери в Босфорі та наближені до Стамбулу порти, звільнили велику кількість християнських бранців. Після цих подій на службу в турецький флот моряків вдалося зібрати лише під страхом жорстоких покарань. Турецький флот, який намагався наздогнати козаків, було повністю знищено в нічній битві неподалік в Північно-Західній частині Чорного моря в районі сучасної Одещини. Сам турецький адмірал Алі-паша потрапив в український полон. Захоплені в бою галери Сагайдачний притягнув під Очаків і там потопив на очах у турецького гарнізону.

Ці походи Сагайдачного небувало піднесли міжнародний престиж козацтва, яке формально не маючи своєї держави, виявилось сильнішим і значно успішнішим у протистоянні з Османською імперією, ніж потужні європейські держави, зокрема такі, як Австрія і Венеція.

Наступного, 1616-го року, спорядивши флот із семи тисяч козаків на 150 чайках українські козаки знову вийшли в море. Султан, втрапивши свій чорноморський флот, викликав флот з Єгипту. Сагайдачний розбив єгипетський флот під Очаковом, а потім узяв штурмом Кафу – найбільше місто Криму, разом з її потужною цитаделлю. Козаки захопили казну Кримського хана та визволили тисячі українських, польських та московських бранців. Того ж року, восени, флот козаків атакував міста Мінери і Трапезунд. У порту Мінери пішли на дно 26 турецьких галер, потім впала фортеця в Трапезунді. Турецький султан спрямував для охорони Трапезунда і Синопа ескадру під командуванням алжирського адмірала Ціколі-паші у складі шести великих і кількох десятків менших галер. Після повторного взяття Синопа у морському бою запорожці потопили три великі морські галери, а більшість менших взяли на абордаж.

Довідавшись від полонених турецьких моряків, що решту сил турецького флоту під командуванням адмірала Ібрагім-паші султан надіслав під Очаків з метою перешкодити відступу козаків, гетьман прийняв рішення знову атакувати передмістя Стамбулу.

Із Стамбула Сагайдачний повів свою флотилію на Січ через Азовське море, щоб оминати турецьку ескадру Ібрагім-паші. Там, увійшовши у річку Молочну козаки волоком перетягнули по землі чайки до протоки Кінські Води. У цей час, не дочекавшись козаків під Очаковом і побоюючись кари від султана, Ібрагім-паша вирішив піднятись Дніпром і атакувати Січ. Побоюючись зустрітись із Сагайдачним на Дніпрі, турецький командувач вирішив дійти до Очакова через притоку Кінські Води. Тут, біля Великого Лугу, турецький флот зіткнувся з флотилією Сагайдачного. В протоці зчинилася жорстока битва, у якій запорожці вщент знищили всю турецьку ескадру. У цій битві загинув і турецький адмірал Ібрагім-паша.

Спалення козацьким флотом передмість Стамбула, падіння Варни, Кафи, Трапезунда і Синопа, низка розгромів ескадр турецького флоту привели до стрімкого падіння авторитету Османської імперії в Європі. Замість планів загарбання Європи турецький султан змушений був думати, як захиститися від українських козаків.

Перемоги українських козаків зупинили наступ Османської імперії на українські землі. Крім того, вони різко зміцнили престиж козацької організації серед турецьких властей. Петро Сагайдачний безпрецедентною серією воєнних перемог підняв на небувалу висоту в країні і Європі авторитет Запорізького Війська. Саме завдяки цим та наступним перемогам козаків над турецькими військами під час Національно-визвольної війни Українського народу, яка почалася 1648 р., для України з боку Туреччини склалася сприятлива ситуація. Тривалий час Туреччина, пам'ятаючи про морські походи козаків, займала щодо України політику «позитивного нейтралітету».

Хто зупинив загарбання Європи Османською імперією?

У 1620 р. почалася польсько-турецька Хотинська війна. Турецький султан намагався припинити вплив Польщі на Молдову, приєднати до Османської імперії землі України та підкорити саму Польщу, щоб розвивати наступ далі в Європу.

Польське військо спробувало зупинити турецько-татарське військо біля с. Цецори (поблизу м. Яси у Молдові), але було вщент розгромлене. Польський гетьман Станіслав Жолкевський загинув. Загинув також батько Богдана Хмельницького Михайло, а сам майбутній український гетьман потрапив у турецький полон, звідки невдовзі був викуплений. Цецорська катастрофа поставила Річ Посполиту на межі загибелі. Польща мала в цей час ворожі відносини з усіма навколишніми державами – Туреччиною, Московією, Швецією. Польський король звернувся за допомогою до українських козаків. Польща згодилася збільшити козацький реєстр до 20 тисяч вояків.

Перед тим, потребуючи козацьких військ у війнах, польський уряд уже обіцяв козакам збільшити козацький реєстр. Але як тільки небезпека минала, уряд відмовлявся від своїх зобов'язань. Проте, Запорізька Січ, розуміючи загрозу для України, вирішила врятувати Польщу. Реєстрові й нереєстрові козаки на своїй спільній раді в Сухій Діброві вирішили допомогти полякам в обмін на збільшення козацького реєстру, припинення національної дискримінації та відновлення прав православної церкви.

Улітку 1621 р. війська зішлись поблизу м. Хотина (нині Чернівецька обл.) Турецько-татарське військо за різними даними становило від 180 до 300 тисяч вояків, українсько-польське – 70 тисяч, з яких 40 тисяч козаків. Головний удар прийняли на себе козаки. Вони витримали серію штурмів турецький військ та самі атакували турецький табір. Земля в ньому була настільки напоєна кров'ю, що турецький султан схотів перенести табір в інше місце.

У час всієї кампанії за завданням гетьмана Петра Сагайдачного в Чорному морі діяв козацький флот у складі 200 чайок і 10 тисяч козаків.

Виконуючи план гетьмана, козацький флот розгромив ескадру адмірала Халіль-паші, взяв Варну і вдерся у передмістя Стамбула.

Після п'яти тижнів безрезультатних боїв під стінами Хотина, шести великих штурмів українсько-польських позицій та втрати близько третини війська, отримавши звістку про атаки запорожців на Чорному морі, султан запросив миру. Туреччина і Кримське ханство зобов'язалися не нападати на Україну і Польщу.

Вирішальну роль у перемозі під Хотиним відіграла українська піхота та артилерія. Навіть сеймовий комісар польської армії мусив визнати: «Справжніми переможцями під Хотином і рятівниками Польщі були козаки». Перемога українсько-польського війська під Хотином зупинила наступ Османської імперії на Європу, переможний до цього часу, унеможливила захоплення Туреччиною України, посилила національно-визвольні рухи серед слов'ян та арабів Османської імперії. Через рік повсталі яничари забили султана Османа II.

Січ у боротьбі з «Третім Римом» (1604–1618 р.)

З часів литовсько-московських воєн XV–XVI ст. в українському козацтві сформувалося негативне ставлення до завойовницької політики Московії, яка намагалася претендувати на українські та інші слов'янські землі, що історично належали до Київської держави. Особливо негативно сприймався в Україні союз Москви з Кримом та підбурювання московськими князями і царями кримських ханів до здійснення руйнівних походів на Україну. Під час одного такого походу татари спалили Київ (крім фортеці), а церковне начиння з розграбованих київських церков відправили в дар московському князеві. Іншого разу татари вбили Київського митрополита.

У 1604 р. один московит, який перед тим прийшов в Україну й певний час прожив у володіннях князів Острозьких на Волині, видав себе за московського царевича Дмитра. Згодом його назвали Лжедмитром I. Польський король та українські магнати, після надання Лжедмитром I на підтвердження своїх слів грамот, царських хрестів тощо визнали його й пообіцяли допомогу. Лжедмитро I зібрав армію із запорізьких козаків, поляків та загону донських козаків і вирушив на Москву. Основну частину його війська становили українці. Під Новгород-Сіверським 15-тисячне військо Лжедмитра I розбило 50-тисячне військо московитів, але згодом відступило до Путивля. Після смерті московського царя Бориса Годунова в 1605 р., переходу на бік Лжедмитра I основних армій московитів та бунту в самій Москві проти сина Годунова Федора Лжедмитро I стає царем. Проте вже через рік царствування Лжедмитра I московські бояри під керівництвом боярина Василя Шуйського організовують змову й убивають його. Царем стає Василь Шуйський (1606–10 рр.).

У 1608 р. ще один московит Лжедмитро II стверджував, що замість Лжедмитра I під час заколоту в Москві була вбита інша людина. Він зібрав біля себе донських козаків та загони литовських та польських князів. До них приєднався і загін запорожців у складі 3 тисяч козаків. Навесні 1608 р. у битві під м. Болоховом (нині Орловська обл. Росії) це військо завдало жорстокої поразки московитам. Армія Лжедмитра II стала табором за кілька кілометрів під Москвою – у селі Тушині, після того як побли-

зу загін українського шляхтича Олександра Лісовського розбив військо московитів під керівництвом князя Хованського. Головну роль в таборі грав український князь Роман Ружинський, який фактично керував самозванцем. Головною воєнною силою були українські козаки, число яких доходило до 10 тисяч, а також кількатисячний загін поляків. Навколо них зібралися десятки тисяч незадоволених урядом московитів. Хоча польський король вимагав відкликати з походу всіх польських підданих, українці його не послухали й продовжили приватну війну. 2-тисячний загін запорізьких козаків у цей час прийняв капітуляцію міст Ярославля, Володимира-на-Клязьмі та московських фортець у їхніх околицях. Невдовзі більшість території Московського царства перестали визнавати владу царя Шуйського, який заперся в Москві.

Тим часом Швеція, яка з 1600 р. вела війну з Польщею за володіння в Балтії, у 1609 р. уклала союз про підтримку московитів в обмін на території на північному заході Московського царства. Польський уряд розцінив московсько-шведський союз як загрозу й організував облогу Смоленська, а згодом і похід невеликої частини війська з під Смоленська на Москву, очолений коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. У червні 1610 р. в битві під Клушиним майже семитисячне польсько-українське військо розгромило 35-тисячне військо московитів та загопи шведів і європейських найманців, які діяли в союзі з Москвою. Однією з причин стало те, що московські воеводи затримали виплату платні найманцям, після чого ті збунтувалися, а московське військо, побачивши це, розбіглося. Цар Шуйський звелів розкидати по табору хутра й коштовності, щоб затримати поляків. Сам він утік першим, при чому, загрузнувши в болоті, кинув свого коня й прибув у Можайськ на селянському коні. Московський обоз, скарбниця, артилерія та прапори й клейноди, включаючи шаблю й булаву Шуйського, були втрачені.

У 1618 р. українське козацтво взяло участь у черговій польсько-московській війні. Навесні польське військо на чолі з королевичем Владиславом підійшло до м. Вязьма і розкинуло табір, очікуючи підходу підкріплень. Проте грошей в польського уряду не було, а більшість жовнірів розбрелися. Аби врятувати королевича і виправити ситуацію, польський уряд звернувся по допомогу до Війська Запорозького.

Після переговорів про умови вступу у війну українське командування під керівництвом гетьмана Петра Сагайдачного вирушило на Москву. Задля збереження таємниці гетьман навіть не повідомив польську сторону, яка закликала Сагайдачного іти до Смоленська. 20-тисячне

українське військо захопило московські фортеці Рильськ, Курськ, Лівни, Єлець, Шацьк, Михайлов. Інший загін козаків діяв у тилу московитів. У районі міста Серпухова запорожці зустрілися з московським військом князя Дмитра Пожарського. Московити під час першої сутички з козаками розбіглися. Спроба іншого московського воєводи Г. Волконського завадити гетьманові форсувати р. Оку провалилася, московитів було відкинуто від переправи. Поблизу Донського монастиря козаки Сагайдачного атакували московські війська й уцент їх розбили. Після цього гетьман Сагайдачний під Тушиним з'єднався з польським королем Владиславом. Тим часом інші загони запорізьких козаків захопили міста Ярославль, Переяславль, Романів, Каширу, Касимів та кілька менших фортець. У вересні 1618 року, українські і польські війська під проводом гетьманів П. Сагайдачного і Я. Ходкевича обложили Москву. Козаки стояли перед Арбатськими ворітьми Москви, коли через брак коштів та харчів польська шляхта відмовилася продовжувати війну.

Похід Сагайдачного на Московію мав дуже важливе значення для України.

1 грудня 1618 року в с. Деуліні під Москвою було підписано перемир'я. За цим перемир'ям Річ Посполита повернула собі землі Смоленщини, Чернігівщини та Новгород-Сіверщини, відібрані Московією в Литви століття до того. Таким чином, українські землі знову були возз'єднані в одній державі. Відтоді споконвічні українські землі Чернігівщини й Новгород-Сіверщини назавжди лишилися за Україною.

Запорізькі козаки, рухаючись з надзвичайною для армій Середньовіччя швидкістю, захопили понад 20 фортець. Походи Сагайдачного продемонстрували, що українське козацьке військо під його проводом було значно сильнішим не лише за армію Московії, але й за польське військо, яке за час перебування в Московії досягло суттєво менших результатів, ніж козаки.

Перемоги під Смоленськом 1632–34 рр.

1 632 р. Московія, скориставшись смертю польського короля та Тридцятилітньою війною в Європі, в якій брала участь і Польща, порушила перемир'я й напала на Польщу. Московське військо обложило Смоленськ. На допомогу Москві виступила Туреччина, яка хотіла помститися за поразку під Хотиним. Однак у двох битвах на Дністрі турецьке військо було розбито польським загоном, до якого входили понад тисячу запорожців.

Тим часом під Смоленськом завдяки діям армії запорожців на чолі з гетьманом Тимофієм Орендаренком та їхньому несподіваному форсуванню Дніпра вже самі московити опинилися в пастці. Частина козаків вирушили в похід у московський тил на фортеці Великі Луки, Можайськ, Ржев та інші, але більшість лишилася облягати московське військо.

На початку 1634 р. запорожці та поляки змусили капітулювати під Смоленськом московську армію під керівництвом першого воеводи Михайла Шеїна. На знак ганьби московська армія пройшла під шибеницею. До рук козаків і поляків потрапило 118 гармат і 129 московських прапорів. Самого Шеїна за наказом царя було страчено в Москві. Москва змушена була відмовитися від своїх загарбницьких планів. Козаки зіграли важливу роль у Смоленській війні, а в окремих її моментах – вирішальну.

Розгром першої армії Європи під Жовтими Водами 1648 р.

Польський уряд під час небезпек намагався використати військову силу козаків, а під час миру бажав максимально поставити під контроль козацтво або й викоринити його, вбачаючи в ньому зародок майбутньої державної організації України та загрозу для цілісності Речі Посполитої.

На початку XVII ст. Польща була найсильнішою державою Європи, що багатократно перемагала Московію (1567–82, 1608–18, 1632–34 рр.), а також найсильніші держави того часу – Османську імперію і Швецію. Польська армія заслужено вважалася найсильнішою в Європі, де не завжди згадували рахувати, що значну частину її сили становили українські козаки.

Попри відновлення у 1620 р. ієрархії православної Київської митрополії, жорстоке й обурливе релігійне переслідування тривало. Православні церкви зачинялися, передавалися в управління католикам, або віддавалися в «оренду» єврейським лихварям, які за кожен відправу вимагали з прихожан грошей. Польський уряд використовував єврейських багатіїв для економічного та політичного контролю за країною, шпигунства, а також задля створення додаткового джерела напруги в суспільстві, що мало відводити удар від Польської держави. Посилювалася сваволя як проти простих селян, яких дедалі більше закріпачувала шляхта, так і проти самої української шляхти. Усі ці несправедливості проти українського народу створили такий клубок протиріч, який вилився в Національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Разом із однопумцями він узяв під контроль Запорізьку Січ.

Польські гетьмани – коронний Микола Потоцький і Мартин Калиновський – вирішили знищити повстання під проводом Богдана Хмельницького в самому зародку.

У квітні 1648 р. Потоцький надіслав на приборкання повстанців частину реєстрових козаків на байдаках (великих човнах) Дніпром під проводом полковників Кричевського, Вадовського й Гурського та вій-

ськових осавулів Ляша й Барабаша, а також відділ найманої німецької піхоти. Вони мали з'єднатися біля Кодака з відділом, який рушив суходолом під проводом сина польського коронного гетьмана Стефана Потоцького. У цьому відділі була решта реєстрових козаків під проводом комісара Я. Шемберга й польські жовніри з кварцяного (королівського) війська, загальною кількістю до 5 тисяч вояків.

Битва відбулася на Жовтих Водах (нині Дніпропетровська обл.). Козаки оточили польський табір і з 20 квітня почали на нього безперестанні приступи. Полишивши табір, Богдан Хмельницький поспішив до урочища Кам'яний Затон, куди підійшли й пристали до берега реєстрові козаки.

Козаки-агітатори виголосили перед реєстровими козаками палку промову, в якій перелічувалися всі кари й утиски, яких зазнавав український народ. Реєстрові козаки (понад 5 тисяч) майже всі як один перейшли на бік повстанців, утопивши в Дніпрі зрадників з числа старшини та знищивши загін найманої німецької піхоти. 2 травня ці козацькі полки вишикувалися й демонстративно пройшли повз обложений табір поляків Стефана Потоцького, зробили вітальний залп із рушниць на честь Богдана Хмельницького і вступили до його табору. Пізніше під впливом цієї демонстрації козаки Переяславського і Білоцерківського полків, а також мошенські драгуни (українці за походженням) теж залишили польський табір і приєдналися до українського війська. Обложені поляки, довідавшись, що підмоги їм чекати немає звідки, рушили вздовж урочища Княжі Байраки. Під покровом ночі вони зробили відчайдушну спробу відірватися від переслідування. Однак, козаки почали атаки на рухомий табір. Крім того, козаки почали обстріл, перевозячи гармати з місця на місце на конях слідом за відступаючим польським військом. Втрати польського війська від цих атак були настільки великі, що це викликало занепокоєння у татар, які хотіли схопити якомога більше полонених з метою викупу. Тим часом козаки перекопали валами шлях польського війська та зупинили його козацькою піхотою. У результаті жорстокої битви 5–6 травня 1648 р. польське військо було вщент розгромлене, три тисячі поляків утрапили в полон, а польський воєначальник Стефан Потоцький загинув від ран. За даними літописів, з усіх поляків втекли від полону козаків і татар заледве десять людей, а втрати козаків становили 150 вбитих і стільки ж поранених.

Тріумф під Корсунем 1648 р.

У квітні 1648 р. слідом за польським авангардом з-під м. Корсуня проти козаків вирушило й головне польське військо на чолі з коронним гетьманом Миколою Потоцьким та польним гетьманом Мартином Калиновським. Дійшовши до м. Чигирин і дізнавшись про розгром під Жовтими Водами, військо коронного гетьмана розвернулося й почало відступ до Корсуня. Гетьман Богдан Хмельницький послав загони на Дніпро, які нищили човни й пороми, щоб зашкодити війську магната Яреми Вишневецького переплисти з Лівобережжя і з'єднатися з військом Миколи Потоцького.

Військо поляків складалося з 5500 кіннотників, 1600 піхотинців і 41 гармат, а загальна кількість поляків разом із шляхетськими загонами, слугами і зброєносцями сягала 20 тисяч чоловік. Військо Хмельницького становило від 15 до 20 тисяч козаків і повстанців з 26 гарматами. На боці козаків продовжували діяти й татари Тугай-бея.

Богдан Хмельницький надіслав наперед полк видатного українського воєначальника Максима Кривоноса та частину татар із наказом – затримати супротивника до підходу основних сил козацько-татарського війська. Козаки Кривоноса загатили ріку Рось. На світанку 15 травня у район Корсуня підійшли основні сили козаків і татар, які почали переправлятися через Рось і скупчуватися в Корсуні. Поляки, налякані попередньою поразкою та чутками про підхід нових сил татар, ухвалили рішення відступати на м. Богуслав під захистом табору з возів. Богдан Хмельницький розрахував такий варіант і наказав зробити засідку біля хутора Горохової Діброви у глибокій балці на лівому березі р. Росі (поблизу сучасного с. Виграєва Корсунь-Шевченківського р-ну Черкащини). Цю балку поляки ніяк не могли обминути на шляху до Богуслава.

На світанку 16 травня польське військо під захистом табору з возів рушило з-під Корсуня по Богуславському шляху. Козаки і татари вільно пропустили ворожий табір. Кілька разів зчинялася перестрілка. Під прикриттям чагарників козакам вдалося непомітно наблизитись до польського табору, відкрити вогонь і знищити частину запряжених коней, від чого зменшилась кількість рядів з возів, що оточували рухомий табір.

Опівдні поляки, зазнавши відчутних втрат, увійшли в балку, густо зарослу лісом і чагарником. Польське військо, затиснуте заболоченою річкою і кручами, наскочило на рови і завали на шляху і змушене було зупинитися. Розгорнути до бою артилерію не вдавалося, бо вози застряли в багні, а кавалерія не могла діяти через тісноту і швидкий початок штурму. Спереду і з боків по поляках вдарили з гармат і рушниць козаки з загону Максима Кривоноса, які засіли в задалегідь викопаних шанцях, а з тилу спантеличеного ворога атакували козаки гетьмана Богдана Хмельницького і татари Тугай-бея. За кілька годин польське військо було розгромлене. Переважна більшість поляків загинула, інших (понад 8,5 тис.) взяли в полон (у тому числі гетьманів Миколу Потоцького і Мартина Калиновського). Козаки захопили весь обоз і 41 гармату. З усього війська від полону й загибелі врятувалося тільки півтори тисячі поляків, переважно кіннотників.

Завдяки перемогам під Жовтими Водами і Корсунем польська армія в Україні фактично припинила своє існування. Військовий та політичний геній гетьмана Богдана Хмельницького, самовідданість козаків і повстанців дозволили поодинці розбити польські війська, які на той час вважалися одними з найкращих у Європі.

Хто і як перетворив на «пилявчиків» непереможну армію гордовитої шляхти?

Козаки Максима Кривоноса влітку 1648 р. з ходу взяли штурмом одну з потужних фортець – м. Бар (нині на Вінниччині). Падіння Бара справило гнітюче враження на Польщу, оскільки доти фортеця вважалася неприступною.

Для придушення повстання Польща сформувала велетенську армію загальною чисельністю до 100 тисяч вояків. Серед них був 8-тисячний загін німецьких найманців, а також понад 90 гармат.

Для керівництва військом було обрано трьох полководців (регіментарів) – князя Домініка Заславського, коронного підчашого Миколу Остророга і коронного хорунжого Олександра Конецпольського. Богдан Хмельницький досить зневажливо поставився до такого вибору польського командування, назвавши трьох регіментарів «периною, латиною і дитиною». Шляхта збиралася на війну мов на банкет, спорудивши велетенську кількість возів із майном невійськового характеру (посудом, килимами для банкетів, грошима для виплат жовнірам тощо).

Українська армія в цей час уже сягала 100 тисяч, з яких козаки становили близько третини, а решта були непідготовлені повстанці.

Війська зустрілися під Пилявцями (нині с. Пиляви Старосинявського р-ну Хмельниччини). Битва розпочалася запеклими боями за греблю через р. Ікву. Поляки захопили в полон одного з козаків, який перед смертю під тортурами навмисно значно перевищив сили Хмельницького та повідомив катам, що на допомогу козакам йде сам кримський хан з усією ордою, хоча насправді козакам прийшов на допомогу невеликий загін буджацьких татар. Усе це посилювало нервовість і невпевненість польського командування. Не витримавши нового натиску, польські війська в ніч на 14 вересня почали відступ, який незабаром переріс на безладну панічну втечу. Навздогін полякам ударив загін Максима Кривоноса. Як результат, козаки захопили значний полон, а також увесь обоз і артилерію. Захопили навіть булаву польського гетьмана В. Заславського.

Польська армія, яка до того була грозою Європи, виявила себе не найкращим чином, позбавлена єдиного і компетентного керівництва та

Хто і як перетворив на «пилявчиків» непереможну армію гордовитої шляхти? 55

деморалізована попередніми поразками. Після перемоги під Пилявцями польську шляхту в Україні глузливо називали «пилявчиками». Блискуча перемога української армії в Пилявецькій битві мала вирішальне воєнно-політичне значення. Було цілком звільнено від поляків Волинь і Поділля, створено ґрунт для визволення Галичини.

Перемога поблизу гори Батіг 1652 р.

Одруження сина українського гетьмана Тимоша Хмельницького і Розанди, доньки молдовського господаря Василя Лупула, за думом гетьмана Богдана Хмельницького, мало сприяти союзові України з Молдовою, Туреччиною і Кримом.

Навесні 1652 гетьман вислав Тимоша Хмельницького з козацьким військом до Молдови на його весілля, аби змусити молдовського господаря виконати свою обіцянку видати його доньку заміж за Тимоша. На руку Розанди та багатства її батька претендували найбільші магнати Польщі. Передбачаючи, що польське військо схоче перехопити сина гетьмана, Богдан Хмельницький через розвідників поширив чутку, що Тиміш іде з невеликими силами. А насправді надіслав із Тимошем відбірний загін козаків.

22–23 травня 1652 р. під горою Батіг (нині поблизу с. Четвертинівки Тростянецького р-ну Вінниччини) відбулася запекла битва козацької армії з 30-тисячним польським військом. Поляків очолював коронний гетьман Мартин Калиновський, який потрапив у полон ще під час битви під Корсунем 1648 р., але згодом був викуплений Польщею у татар.

Козацьке військо після кількогодінного запеклого бою зламало опір супротивника і увірвалося в польський табір. Калиновський наказав стріляти по поляках, які зібралися втікати, але невдовзі загинув сам, як і всі вищі воєначальники армії.

За результатами битви територію Гетьманщини було повністю очищено від польських формувань. У серпні того ж року Тиміш Хмельницький одружився з донькою молдовського господаря Розандою. Цей союз мав не стільки воєнно-політичну вагу, скільки династичне значення в планах Богдана Хмельницького на подальше утвердження Української держави.

Конотопська битва 1659 р.

З 1658 р. московський цар сконцентрував війська на кордонах України. Московські воеводи приймали українських зрадників і перебіжчиків, та заохочували їх на повстання проти законної влади України.

Невдовзі Московія розпочала відкриту агресію. Навесні 1659 р. московська армія під командуванням князя Трубецького, чисельністю за різними даними від 100 до 150 тисяч, розпочала окупацію Лівобережної України, руйнуючи й грабуючи все на своєму шляху. Біля м. Конотопа (нині Сумщина) московське військо було на деякий час затримано козаками Ніжинського і Чернігівського полків. Козаки, загальною чисельністю 4 тисяч бійців, заперлися в місті. Московська армія почала облогу Конотопа. Козаки разом із міщанами під командуванням ніжинського полковника Григорія Гуляницького протягом двох місяців відбили серію штурмів противника. Під час штурмів московити втратили близько 10 тисяч убитими, але здобути місто так і не змогли. Героїчна оборона Конотопа скувала основні сили ворога і дала змогу гетьманові Іванові Виговському зібрати війська і підготуватися до генерального бою У червні 1659 р., зібравши всі можливі військові сили, Виговський вирушив назустріч загарбникам, з метою визволити Конотоп від облоги та знищити вороже військо. 28–29 червня на р. Соснівці поблизу Конотопа відбулася вирішальна битва, у якій московська армія була розгромлена.

У ході битви московити втратили близько 30 тисяч убитими і 5 тис. полоненими (серед яких було багато бояр, а також князі Семен Пожарський і Семен Львов), та ще кілька тисяч під час триденного переслідування до московського кордону.

Московський цар, очікуючи походу козаків на Москву, почав евакуацію двору зі столиці.

Проте Іван Виговський не зміг скористатися перемогою. Проти його політики виступила старшинська опозиція, при таємній фінансовій підтримці московського уряду та щедрих обіцянках посад.

Звитяги Івана Сірка

Одним із найбільш відомих запорізьких кошових отаманів був Іван Сірко (1610–1680 рр.).

Сіркові надзвичайно таланило в битвах. Історії відомі не менше 55 його перемог, польські дані дають відомості лише про 3 його поразки.

За переказом, Іван Сірко народився з зубами, чим налякав присутніх. Батько, вирішив всіх заспокоїти та заявив, що Іван «зубами гризтиме ворогів». Він з дитинства виявляв незвичайні здібності, а за часів Визвольної війни українського народу 1648–57 років стає одним з українських воєначальників середньої ланки.

Його запекла боротьба з Туреччиною й татарами була спричинена бідами для співвітчизників, викликаними вторгненнями армій цих держав в Україну. Також Іван Сірко відомий тим, що попри тиск гетьмана Богдана Хмельницького відмовився присягатися московському цареві.

Навесні 1660 року Сірко здійснив успішний похід на Очаків, причому одночасно з його походом інший загін запорожців завдав удару по кримській фортеці Іслам-Кермен (поблизу сучасної Каховки). У 1664 р. Сірко зробив два вдалі походи на Крим, здобув Перекоп та кілька інших населених пунктів, визволивши багатьох невільників-християн.

Сірко розгромив війська одного з найкращих за всю історію Польщі полководців – Стефана Чарнецького, відомого надзвичайною жорстокістю в придушенні національно-визвольної боротьби українського народу.

У 1668 р. Сірко організував антимосковське повстання на Слобожанщині. Його загін оволодів більшою частиною Слобожанщини, крім Харкова та кількох незначних міст. Після цього Сірко рушив із військами до Дніпра, розгромивши під Охтиркою й Полтавою московські війська. Сірко підтримав Петра Дорошенка в намірах відновити єдність України і з наказу гетьмана ходив походом на Крим. У 1668 р. Сірко здійснив ще два походи на Крим. Під час одного з них Сірко дійшов до Кафи (Феодосії) – найбільшого турецького порту в Північному Причорномор'ї, а інший загін запорожців – до Арабата – татарської фортеці на півдні Арабатської стрілки. Невдовзі після

укладення союзу Дорошенка з султаном Мехмедом IV Сірко здійснив успішний похід на турецьку фортецю Очаків, спалив місто і взяв велику здобич.

Проте невдовзі московський цар Олексій Михайлович звелів привезти Івана Сірка в кайданах до Москви, бо стало відомо, що «генеральна старшина й усе Військо Запорозьке та голота прагнуть обрати на гетьмана Івана Сірка». Московський цар боявся надзвичайно успішного і популярного гетьмана. Сірка спочатку запросили до Курська під гарантії безпеки «на зустріч», а по дорозі підступно схопили. Невдовзі Івана Сірка вислали у Сибір до Тобольська. Однак, у 1672 р. турки вперше за півстоліття після Хотинської війни почали похід у Східну Європу. Вони здобули Кам'янець-Подільський, оволоділи значною частиною Правобережжя й змусили Польщу підписати невігідний мир. Це викликало тривогу й занепокоєння кількох європейських держав, які почали поступово формувати антитурецьку коаліцію. А без Запорізької Січі така коаліція навряд чи могла бути ефективною. Польський король почав настійливо домагатися, щоб московський цар звільнив кошового отамана із заслання.

Завдяки цьому Іван Сірко не залишився в Сибіру навіки, як тисячі інших українських засланців, а був звільнений і дістав змогу повернутися на Батьківщину. Сірко, що на власній шкірі випробував віроломність московитів, відновив союз з гетьманом Правобережної України Петром Дорошенком, та намагався залучити до цього союзу й гетьмана Самойловича.

У 1675 р. турецькі війська здійснили спробу захопити відбірними військами Січ, де тоді перебував Сірко. Унаслідок нічного бою з 15 тисяч яничарів урятувалося 3 тисячі, а втрати козаків не перевищили 50 чоловік.

У серпні 1675 року Сірко зі своїм військом таємно форсував Сиваш і зненацька вдарив по Криму, захопивши кілька міст і дійшовши аж до Бахчисарая. Хан разом зі своїм двором мусив рятуватися втечею в гори.

Протягом майже всього життя Сірко виявив себе як видатний організатор боротьби проти турецько-татарської навали. Коли загрозу цієї навали було усунуто зусиллями європейських держав та запорожців, Сірко відходить від жорсткого протистояння Січі з Туреччиною і татарами. Останні роки свого життя Сірко дедалі частіше веде мову про мирне співжиття з Туреччиною, Кримським ханством, укладає перемир'я з султаном і ханом.

У 1709 р. московські війська штурмом здобули Чортомлицьку Січ і, розлючені запеклим опором запорожців, стали нищити не лише живих, а й могили, плюндруючи козацьке кладовище, зокрема й могилу Івана Сірка. Її було відновлено лише після повернення запорожців з Олешківської Січі через 25 років.

Іванові Сіркові належать свободолюбні слова: «Хто сяде поряд зі мною, той ще брат, а хто вище мене – той проклят».

Як українські козаки виганяли з Півдня України спадкоємця «Другого Риму» – Туреччину

Протягом трьох століть українські козаки були головною силою, що протистояла наступові Османської імперії у Східній Європі. Така ситуація зберігалася навіть під час поступової втрати Україною автономії у XVIII столітті.

У 1735 р. українські козаки у складі російської армії здійснили похід на Крим і відіграли головну роль у взятті татарської фортеці Перекоп. Козаки обійшли фортецю з тилу, форсувавши озеро Сиваш. У 1736 р. українські козаки брали участь у захопленні Азова, а в 1737 р. – Очакова.

У війні в 1768–1774 рр. російське і українське війська спільно воювали проти Османської імперії. На Чорному морі тоді практично не було іншого флоту, що виступав на боці Росії, крім козацького, який відіграв головну роль у морській війні.

1771 року запорозькі війська вдруге в історії оволоділи Кримом в обхід Перекопських укріплень – через озеро Сиваш. Утретє в історії цю надскладну операцію було проведено аж у 1920 р. армією Нестора Махна в його діях проти білогвардійців Врангеля.

Запорізький кошовий отаман Петро Калнишевський і старшина за подвиги запорожців були щедро винагороджені. Російські вельможі масово вписувалися до запорізьких підрозділів – Григорій Потьомкін до Куцівського куреня, Михайло Кутузов – до Іркліївського тощо.

Попри це Катерина II ініціювала підступне знищення у 1775 р. Запорізької Січі. Щойно після закінчення російсько-турецької війни, російські війська, які поверталися з війни, віроломно обступили Запорізьку Січ. Їхня загальна кількість перевищувала 100 тисяч. На Січі на той час було близько 3 тисяч запорожців. Інші загони росіян обступили паланкові центри Запорізької Січі. Переважна більшість запорожців виступили за опір супротивнику, кількість якого багаторазово перевищувала сили запорожців. І лише наполегливі вмовляння кошового отамана змусили їх відмовитися від цієї ідеї.

В «нагороду» за це Петра Калнишевського, як також низку інших старшин, було ув'язнено. Калнишевський потрапив на Соловки, в кайданах у холодну яму, де він не міг навіть випростатися. Так він прожив 26 років, до своїх 113 літ. Від постійної темряви й холоду він осліп, а його одяг зітлів. Із січових сховищ були вивезені боєприпаси, клейноди, прапори, архів, скарб. Всі будівлі Січі, крім укріплень, загальним числом понад 500, були зруйновані. Така була «дяка» цариці за участь запорожців у війнах на боці Росії.

Обґрунтувати підступність було досить важко. У своєму маніфесті, виданому через два місяці, Катерина закинула запорожцям «неистовое управление», тобто демократію, а також те, що на Січ втікали кріпаки-раби з різних регіонів Росії.

Ці раби вважали навпаки, що «неистовое управление» було як раз там, де вони народилися. Фактично, у вину Запоріжжю ставилося й те, що ефективне фермерсько-купецьке господарство останнього успішно конкурувало з господарством імперії.

Згідно з даними перепису 1740–1748 років в семи полках Гетьманщини (сучасні лівобережні частини Київської, Черкаської областей, а також Чернігівська, Сумська і Полтавська області) налічувалося 866 шкіл – практично в кожному скільки-небудь значному містечку чи селі. Звичайно, всі з українською мовою викладання. Станом на 1800 рік з цих шкіл не залишилося жодної.

Як результат, із майже поголовної грамотності в Гетьманщині у XVII–XVIII століттях, за часів Російської імперії наприкінці XIX століття в Україні виявилось лише 15% письменних. Історія знає небагато прикладів такого стрімкого регресу інтелектуального життя.

«Просвічена» цариця, яка переписувалася з французьким філософом Вольтером і надсилала йому гроші, занурила у темряву неписьменності ту частину українського народу, яку тільки змогла.

Катерина II – саме та цариця, за якої в Україні 1783 року було запроваджено кріпацтво – дикунське рабство, з правом продажу і фізичного покарання кріпаків аж до вбивства. Селян Лівобережної та Слобідської України було повністю позбавлено права переходу і на них поширено було загальноросійські закони. Поміщик міг продати кріпака, обміняти на будь-яке майно, розлучити чоловіка з жінкою і батьків з дітьми. Таким чином, у той час як уся Європа звільнялася від особистої залежності, в Україні процес пішов у зовсім протилежний бік. У 1771 р. у Криму хан скасував рабство, а 1780 р. в Австрійській імперії взагалі було скасовано панщину.

Фактично, встановлення указом Катерини II кріпацтва ліквідувало соціальні завоювання Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, якими українське суспільство користувалося 135 років. Навіть за часів польської влади в Україні не було права панів продавати селян. Він пана до пана передавалися лише маєтки, що ніяк не позначалося на селянах та їхніх повинностях. Кріпосне право на цих землях обмежувалося виплатою чиншу або панщиною. Ніколи до московського панування в Україні не було порядків, які передбачали можливість продажу людей як рабів чи худобу – без землі і навіть розлучаючи родини. Щоправда, козаків влада так і не наважилася перевести в кріпаки: українській козацькій старшині влада дала дворянське звання, а рядових козаків записали в «державні селяни» або в пікінерські чи гусарські полки, що не мали жодного самоврядування.

Проте, у лютому 1788 р., під час нової війни з Туреччиною, царат створив особливе військо із колишніх запорожців, назвавши його «Військом вірних козаків», під керівництвом запорізьких старшин Сидора Білого та Захарія Чепіги.

У двох запеклих боях 1788 р. у Дніпровському лимані проти турків козаки Білого завдали значних втрат турецькому флотові. В бою поблизу Очакова в червні 1788 р. в атаці Лиманської флотилії козацьких чайок на потужні турецькі фрегати і лінкори Сидір Білий був тяжко поранений і згодом помер від ран. Козацькі чайки виявились ефективною зброєю проти великих вітрильних кораблів. У шторм козацькі чайки буксирували судна з десантом та успішно штурмували ворожі кораблі. Після цього бою втрати турків сягали шести лінійних кораблів, двох фрегатів та сімох малих суден та близько шести тисяч чоловік.

Чорноморська козацька флотилія була головною ударною силою російського флоту. У різні періоди ця флотилія нараховувала від 120 до 200 човнів-«чайок».

У липні 1788 р. розпочалися штурми Очакова. Перед Очаковом, на острові Березань, стояла потужна турецька артилерійська батарея, яка перетворила острів, а з ним і Очаків, на твердиню. Кілька разів російський полководець Олександр Суворов намагався взяти острів, але щоразу турецький гарнізон, захищаючись, завдавав йому поразки.

Ситуацію вирішили українські козаки. У листопаді 1788 р., вистеживши, що частина гарнізону з острова Березань відбула до Очакова за провіантом, козацький старшина Антін Головатий на чайках з 800 козаками серед білого дня направився до острова з боку його високих,

скелястих берегів. Турецька батарея відкрила вогонь, але козаки досить швидко увійшли під прикриття скель і, знявши з чайок фальконети, атакували батарею. Фельдмаршал Г. Потьомкін особисто нагородив Антона Головатого своїм власним орденом Святого Георгія. Проте серйозні питання були вирішені на шкоду козакам. Потьомкін наказав козацькому кошеві переселитися з урочища на Дніпрі, оскільки їхня присутність там підтверджувала, що саме запорожці відвоювали ці землі і мають на них право.

У 1789 р. запорожці під проводом Антона Головатого відіграли головну роль у захопленні турецької фортеці Хаджибея (нині Одеса). Того ж року українськими козаками було взято турецькі фортеці Аккерман (нині м. Білгород-Дністровський) та Тягиню (нині м. Бендери в Молдові). Також козаки разом із російськими військами брали участь у штурмі турецьких фортець Тульча, Ісакча і Кілія.

У грудні 1790 р. потужні козацькі загони під проводом А. Головатого і З. Чепіги відіграли головну роль у штурмі потужної турецької фортеці Ізмаїл. Вони першими пішли на штурм і першими вдерлися до фортеці.

Козаки вірили, що вірною службою і пролітою в боях козацькою кров'ю можна заслужать у колонізаторів право вільного життя на рідній землі.

Указом від жовтня 1792 р. козакам для проживання були визначені землі на Таманському півострові на Кубані, де було утворене Чорноморське козацьке військо, з 1860 р. перейменоване на Кубанське, яке існувало до 1920 р. Прибувши на нове місце поселення на Кубані, козаки зберегли основні порядки Запорізької Січі, розселившись 38 куренями. На Кубані козаки пронесли українські традиції до часів Голодомору на Кубані в 1932–33 рр., а в окремих місцях і до наших часів.

Тим, хто здобув для імперії своєю кров'ю нові землі, місця на рідній землі не знайшлося. Такою була дяка імперії. Козаків фактично депортували за межі України. Російській імперії не потрібні були навіть лояльні українські козаки, а необхідне лише використання їх у війнах в якості «гарматного м'яса» та колонізація і загарбання одвічних козацьких земель, які вона блюзнірськи назвала «Новоросією».

Відновлення державності в Національно-визвольній боротьбі 1917–23 рр.

Під час Визвольних змагань 1917–23 рр. Україна змушена була боротися в надзвичайно тяжких умовах одночасно на кілька фронтів. Ця боротьба точилася без достатньої зброї та боезапасів, не маючи тилу та жодної підтримки ззовні. Попри надскладні умови сотні тисяч мешканців України встали на боротьбу за незалежну Україну. Чисельність та зусилля вояків української армії та українських повстанців засвідчила самовідданість і героїзм сотень тисяч людей. З іншого боку, була виявлена критична невідповідність еліти масштабів завдань, які постали перед Україною. Еліта увійшла в період національно-визвольної боротьби не готовою ані ідеологічно, ані психологічно, що призвело до низки руйнівних помилок на початку Національно-визвольних змагань (насамперед це стосується ліквідації армії).

У березні 1919 року відбувся грандіозний спалах антибільшовицьких повстань в Україні. Широка хвиля повстань була спровокована терором більшовицької ЧК та грабунками і примусовими реквізиціями. Повстанський рух оформлювався й поширювався під національно-визвольними гаслами: проти іноземної влади, проти комісарів і їхнього терору. У цей час командуючий радянськими військами В. Антонов-Овсеєнко пише про «поголовне повстання на Україні». Відомі факти, коли в українське село виставляло тисячні загони з кулеметами і навіть гарматами, відібраними у червоних чи білих частин.

15 липня 1919 року, через 265 років після Переяславської ради, отаман Зелений у м. Переяславі в присутності десятків тисяч мешканців урочисто скасував союз із Москвою, укладений гетьманом Богданом Хмельницьким. На території України виникають низка самоврядних республік, керованих повстанськими командирами, більшість з яких приймають гасла національно-визвольної боротьби та українські національні символи.

У 1918–22 рр. існувала низка «республік», вільних від більшовицької влади – «Трипільська», «Ямпільська», «Медвинська», «Чигиринська», «Мліївська», «Кубанська». В таких «республіках» селяни з навколишніх

сіл встановлювали власну адміністрацію, забезпечували господарське життя, організовували збройні загони, подекуди чисельністю в кілька тисяч бійців, та не допускали на свою територію більшовицьких регулярних загонів та банд. Однією з найбільш потужних була Холодноярська республіка, з центром у Мотрониному монастирі. Полк гайдамаків Холодного Яру від лютого 1919-го активно виступив на підтримку Директорії, надалі брав участь у всіх антибільшовицьких повстаннях. Сили повстанців Холодного Яру очолили брати Василь, Петро і Олекса Чучупаки, а після героїчної загибелі в боротьбі з ворогом – інші отамани, як боролися до 1922 р. Тоді головних отаманів було хитрістю захоплено в полон. Під час перебування в Київській в'язниці вони знищили охорону й захопили зброю, але загинули в нерівному бою.

Особливо масовою повстанська боротьба була на Півдні України, Київщині та Поділлі. Повстання під проводом отамана Матвія Григор'єва розгорталося надзвичайно успішно: за кілька днів у 1919 р. було звільнено Катеринослав (нині Дніпропетровськ), Черкаси, Миколаїв, Херсон, Кременчук, Одесу. За ці кілька днів повстання охопило тисячі містечок і сіл.

Ще більш грандіозним був повстанський рух Нестора Махна, армія якого в різні періоди налічувала до 60 тисяч бійців. При максимум 2 мільйонах населення підконтрольного Махнові району Півдня і Сходу України у 1919–21 роках, 60 тисяч у його армії і кількості тисяч підпільників, більша частина місцевого українського населення Дніпропетровської, Запорізької, а також півдня Полтавської областей є нащадками махновців. На території, хоч на день-два зайнятій махновцями, руйнувалися всі в'язниці. Усю захоплену у ворога здобич Махно ділив навпіл – 50% армії і 50% – місцевому селянству, на території якого відбувся бій. Головна особливість політики Махна полягала в його уявленні про державу як джерело зла і насильства, що він його здобув на прикладі сучасної йому Російської імперії. Махно міг вступати у союзи із ким завгодно: із УНР, з іншими повстанськими командирами, червоними. Від УНР Махно свого часу навіть отримав статус керівника Південно-Східної району. Але це рішення не вилилося в серйозну підтримку Махна з боку УНР, крім разової передачі йому зброї і боєприпасів та лікування махновців у шпиталях армії республіки. Але ні за яких умов він не вступав у союзи з «білими», які декларували відновлення «єдиної Росії». Наступ головного російського «неделіміщика» генерала Антона Денікіна на Москву восени 1919 став апогеєм громадянської війни в Росії, який ціл-

ком міг призвести до перемоги «білих». Долю війни вирішували лічені полки. У цей час на знищення армії Махна, що бентежила тили «білих», був кинутий 35-тисячний корпус білогвардійців. Махно з обозом, складеним з жінок і дітей повстанців, відступав аж до Умані, де уклав угоду з армією УНР. Залишивши лікарям армії УНР своїх поранених, вождь знесиленої армії раптом перейшов у наступ. Українська повстанська армія у ході Уманського бою у вересні 1919 року розтрощила добірні російські офіцерські частини. Вирішила долю атака кінної «засадної сотні» на чолі з самим Махном. Махновці знищили 1-й Сімферопольський, 2-й Феодосійський, Керченсько-Єнікальський, 51-й Литовський офіцерські полки, більшу частину кавалерійських бригад трьох білих генералів, а також захопили штаб денікінців. Втрати білих склали 18 тисяч убитими і 5 тисяч полоненими, ті хто лишився, розбіглися по лісах, лічені з них повернулися до білих. Далі армія Махна почала стрімкий наступ в тилу Денікіна, за пару тижнів захопивши територію аж до Маріуполя, Юзівки (нинішнього Донецька) і Перекопу. Російські білі частини, що наступали на Москву, виявилися відрізаними від своїх баз і постачання.

Тож, головна причина, чому Денікін виявився в еміграції в Парижі, а не на троні в Москві, лежить саме в Махнові. Російська імперія й до того зазнала цілої низки ударів, починаючи від Лютневої революції 1917-го. Але це був фінал. Хоча позиція Махна була незріла з точки зору державності, вона все ж сприяла захистові інтересів українського населення від безчинств більшовицьких та білогвардійських загонів.

Організована повстанська боротьба українського народу тривала до 1923 р., доки від рук більшовиків не загинули головні повстанські командири України. Окремі повстанські загони діяли ще й у 1930-му році. Послабленню повстанської боротьби сприяв і перегляд більшовиками своєї політики, зокрема відмови від продрозверстки (організованих конфіскацій і грабунку харчів у сільського населення) та запровадження українізації. Ці кроки були зроблені Москвою задля того, щоб приспати українське суспільство та ліквідувати повстанський рух, відібрати у народу зброю і здатність захищати себе.

Відчайдушна боротьба українського народу призвела до того, що СРСР був змушений, під тиском українського національно-визвольного руху, піти на встановлення хоча формальної української державності – УРСР, з відповідними кордонами та інституціями. Вони відіграли ключову роль при відновленні незалежності України в 1991 р.

Без українського народу війна закінчилася б на Тихому океані

Серед військового керівництва СРСР під час Другої Світової війни було чимало вихідців з України (А.Єрьоменко, С.Тимошенко, Р.Малиновський, І.Черняхівський, П.Рибалко, К.Москаленко). За час війни 2072 українця були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 32 українця стали двічі Героями Радянського Союзу.

Евакуйовані з України на схід СРСР підприємства постачали боеприпаси, військову техніку, продовольство.

За час Другої світової війни близько 7 мільйонів українців служили у збройних силах СРСР, кілька десятків тисяч – в інших військах антигітлерівської коаліції. Тому без участі українців у війні перемога СРСР була б неможливою, адже під час війни було чимало епізодів, коли долю перемоги вирішували не мільйони, а полки і дивізії.

З українців, що воювали, близько 3 мільйонів загинуло, а значна частина стали інвалідами. Україна зазнала вкрай тяжких економічних наслідків окупації та воєнних дій на своїй території. Матеріальні збитки СРСР під час Другої світової війни склали понад 40% всіх витрат країн, що воювали. Частина України в загальносоюзних втратах дорівнювала більше 40%. Україна виявилася в епіцентрі війни й постраждала більше, ніж Росія, Німеччина, Франція або Польща.

22 червня 1941 р. Німеччина без оголошення війни напала на СРСР. Для України почалася одна з найстрашніших воєн в її історії. Німецькі війська, здобувши перемогу в прикордонних боях, розпочали швидке просування вглиб території СРСР, оточуючи з'єднання радянських військ.

СРСР готувався до наступальної війни в Європі й розташував за надто велику кількість військ близько від кордону. Це дало змогу швидкохідним танковим колонам німців обхідними маневрами оточити й знищити їх.

Після початку війни Німеччини проти СРСР радянські війська за кілька днів були вибиті з території Правобережної України та інших

територій на заході СРСР, незважаючи на жорсткий спротив в окремих місцях на кордоні.

На заключному етапі героїчної оборони Києва війська радянського Південно-Західного фронту зазнали великих втрат. В оточення потрапили 5, 37, 26, 21-а армії, частина сил 38-ї армії. Загальні втрати склали 700 тисяч бійців. Під час жорстоких боїв з ворогом практично загинули штаб і політуправління фронту, включно з його командиром генерал-полковником Михайлом Кирпоносом, Пінська військова флотилія, яка забезпечувала дії оточених військ. У з'єднаннях, тилових частинах фронту і армій, які уникли оточення, в кінці операції налічувалося лише 150 тисяч бійців. Частина бійців і командирів, які не вирвалися з оточення, пішла в партизани, а решта (до півмільйона) потрапили в полон.

Ця катастрофа стала одним з наслідків культу особи Сталіна. Страх перед Сталіним серед генералів викликав відсутність людей, які могли б вказати йому на його помилки.

Тим часом, наступ німецької армії тривав.

Починаючи з серпня 1941 р. протягом 73 днів тривала героїчна оборона Одеси, яка завершилася в жовтні 1941 р. евакуацією військ в Крим. У грудні 1941 р. Німеччина на підступах до Москви зазнала першої істотної поразки. Під час контрнаступу Червона Армія відкинула німецькі війська на 400 км.

Тоді ж у грудні 1941 р., після атаки Японії на американський порт Перл-Харбор на Гавайських островах, у війну проти Японії і її союзника Німеччини вступили США. Невдовзі США почали програму постачання СРСР зброї, техніки, харчів та боеприпасів. Ця допомога істотно допомогла СРСР. Також суттєво посилилася допомога з боку США Великої Британії після подій Перл-Харбору.

У травні 1942 р. Сталін ухвалив хибне рішення про контрнаступ під Харковом, до якого армія не фізично була готова. У результаті три армії потрапили в оточення та були знищені, що стало однією з найбільших трагедій війни. Попри масовий героїзм радянських солдатів, сотні тисяч радянських бійців загинули або потрапили в полон. Врятувалося лише 22 тисячі бійців. Так само з великими втратами провалився контрнаступ радянських військ у Криму.

У червні 1942 р. під ударами німецьких військ упав Севастополь.

До прориву німців на початку 1942 р. Москва забороняла евакуацію Севастополя, наказуючи стояти до кінця. Однак контроль німців над

Кримом зробив присутність радянських військ у Севастополі згубним для військ.

Оборона Севастополя під час Другої світової війни стала не лише героїчним діянням, скільки трагедією сотень тисяч солдат і матросів, залишених командуванням і країною, яких вони вважали своїми, і цинізму партійного, військового й флотського керівництва, яке ганебно втекло всупереч всім військовим традиціям.

У червні 1942 р., після наступу німців у Криму, Кремлем було ухвалене рішення про евакуацію партійного керівництва кораблями із Севастополя. 4 липня 1942 р. радянська пропаганда через агенцію «Совинформбюро» повідомила, що радянські війська залишили Севастополь. Однак це була неправда. Місто залишило тільки командування Чорноморського флоту й Севастопольського оборонного району. Вивезене із Севастополя керівництво армії й флоту під час подальшої війни нічим себе не виявило. У той же час солдатів, матросів і молодших офіцерів фактично кинули на загибель. Залишки військ Севастопольського оборонного району стали відходити до бухт Стрілецька, Очеретяна, Козача й на мис Херсонес, де без води й патронів гинули десятками тисяч під вогнем німців. Загальні втрати Червоної Армії під Севастополем склали близько 200 тисяч.

У результаті першого періоду війни, попри героїзм значної частини населення та радянських солдатів, радянська влада виявилася повним банкрутом. Спровокувавши своєю політикою Другу світову війну, керівництво СРСР не змогло захистити територію України від німецької окупації, що коштувало Україні мільйонів людських жертв.

Улітку 1942 р. розпочався наступ німецьких військ з метою захопити райони Кавказу, Дону, Кубані, Нижньої Волги. Німеччина планувала розгромити війська Червоної армії, заволодіти запасами нафти, а після цього завдати вирішального удару в напрямку Москви. У середині липня 1942 р. німецькі війська вийшли до р. Дон і розгорнули наступ на м. Сталінград. Захоплення цього міста фактично відрізало б увесь Північний Кавказ від решти СРСР. Розгорнулась Сталінградська битва (17 липня 1942 – 2 лютого 1943 р.). Щоб припинити відступ радянських військ, 28 липня 1942 р. Сталін підписав наказ №227. У вирішальний момент Сталінградської битви перевага в живій силі і техніці вже була на боці радянської армії. 23 листопада 1942 р. радянські війська замкнули кільце навколо 330-тисячного угруповання ворога. Щоб проврати оточення і допомогти німецькій армії під командуванням генерала

Паулюса, група армій «Дон» під командуванням генерал-фельдмаршала Манштейна спробувала прорвати блокаду, але була відкинута радянськими військами. Після відмови фон Паулюса капітулювати почалось знищення німецьких військ, змучених голодом і холодом. Не дивлячись на заборону Гітлера, 2 лютого 1943 р. 100 тисяч оточених німців здалися в полон, решта загинули. Сталінградською битвою було почато злам у ході війни. Ініціатива дедалі більше переходила то СРСР та країн антигітлерівської коаліції.

Однак навесні 1943 р. німецьке верховне командування вирішило знову заволодіти ініціативою. Гітлерівське керівництво ставило завдання розгромити радянські війська на Курському виступі і завдати удару по Москві. Радянське командування дістало точні відомості про підготовку німців до наступу.

23 липня німецький наступ було зупинено по всьому фронту, а 3 серпня радянські війська перейшли в контрнаступ по лінії Орел-Курськ-Белгород. У ході Курської операції німецька армія втратила сотні тисяч солдат. Стратегічна ініціатива перейшла до Червоної армії, почався загальний наступ радянських військ по всьому фронту.

У результаті перемоги під Курськом радянські війська вийшли до Дніпра. З серпня по грудень 1943 р. тривала битва за Дніпро, яка завершилась проривом німецької оборони – «Східного валу», визволенням Києва 6 листопада 1943 р. і початком визволення Правобережної України. З 24 січня по 17 лютого 1944 р. силами 1-го та 2-го Українських фронтів була проведена Корсунь-Шевченківська операція. У ході бойових дій тут було оточено і вбито десятки тисяч німецьких солдат. До травня 1944 р. було звільнено Крим.

Визволення України від німецьких військ відбувалося паралельно з масовим винищенням радянським командуванням чоловічого населення України. З усього СРСР лише на території України було створено «польові військкомати», які проводили терміновий набір призовників і відправлення їх на фронт. Серед мобілізованих були чоловіки післяпризовного віку, але найбільше було молоді. Їх майже без зброї посилалося в наступ першими, попереду випробуваних у боях частин. Мобілізованим навіть не давали військової форми. Через цивільний одяг їх називали «чорносвітниками». Таким чином радянський режим свідомо позбувався покоління українців, яке вирросло без радянської влади.

Улітку 1944 р. у результаті висадки англо-американських військ у Нормандії (на півночі Франції) було відкрито «другий фронт». Після

цього становище Німеччини стало приреченим. У жовтні 1944 р. була повністю звільнена територія України.

Радянська армія героїчно боролася за Україну. Це мало місце тоді, коли вона протистояла фашизму, який намагався знищити цілі народи. Адже головним завданням політики фашистської Німеччини в Україні було витискування максимально можливих ресурсів з України та підготовка її колонізації німцями. У перспективі фашисти планували часткового винищити слов'янське населення України, а частково перетворити його на рабів, відповідно до расової теорії гітлеризму.

Практична політика фашистської Німеччини на українських землях полягала в боротьбі з радянськими партизанами та підпільниками-комуністами, намаганні не допустити відтворення Української держави через боротьбу з українським націоналістичним підпіллям, в антисемітській політиці включно з геноцидом єврейського населення.

У той же час саме злочинна політика СРСР, спрямована на союз з фашистською Німеччиною, призвели до війни.

Радянсько-фашистський союз мав вкрай згубне значення не лише для Європи та свободи європейських народів, але й для народів Радянського Союзу, оскільки початок війни в Європі означав наближення фашистського нападу на СРСР. Радянсько-фашистський союз викрив близькість природи режимів фашистської Німеччини й СРСР, заснованих на геноциді та терорі.

Радянський Союз, після «червоного терору» був ізольований на міжнародній арені, і знаходив собі союзників серед держав, що зазнали поразки в Першій світовій війні – Німеччини й Туреччини. Уже з 1923 р. були встановлені тісні економічні зв'язки з СРСР з Німеччиною. Після приходу до влади в Німеччині Адольфа Гітлера у 1933 р. радянсько-німецькі зв'язки лише посилилися. Москва допомагала Німеччині у відновленні та навчанні німецьких збройних сил, постачала сировину для виробництва озброєнь. Радянське керівництво проводило активну експансіоністську політику. З 1936 по 1940 рік географія військової присутності Червоної армії охоплювала 9 країн: Іспанію, Китай, Монголію, Польщу, Естонію, Латвію, Литву, Фінляндію, Румунію. Радянське керівництво вважало, що суперечності між Німеччиною та державами, які перемогли її в Першій світовій війні (насамперед Великою Британією і Францією), дадуть змогу СРСР загарбати максимальну кількість територій.

Мета фашистської Німеччини також полягала у завоюванні життєвого простору для німців, який відповідно до расової теорії, пропаго-

ваної фашистами в Німеччині, вважався «народом панів». І Німеччина, і СРСР були зацікавлені в початку великої війни в Європі. 23 серпня 1939 року німецький і радянський міністри закордонних справ Йоахим Ріббентроп і В'ячеслав Молотов підписали німецько-радянський пакт про ненапад і додатковий секретний протокол. Цей протокол визначив зони впливу двох держав у східній Європі в разі «територіальних і політичних змін», тобто в умовах запланованої обома державами війни. Німеччина відмовлялася від будь-якого впливу на Фінляндію і Балтійські держави (Латвію і Естонію), а східні території Польської держави по лінії Нарва – Вісла – Сян, тобто Західна Україна і Західна Білорусь, на прохання Москви мали бути загарбані Радянським Союзом. Пакт Молотова – Ріббентропа був ратифікований 31 серпня 1939 року одночасно Верховною Радою СРСР і Рейхстагом Німеччини. А наступного дня, 1 вересня 1939 р., німецькі війська без оголошення війни вдерлися в Польщу. 17 вересня, порушивши радянсько-польський договір від 1939 р. про ненапад, радянська армія вдерлася на територію Польщі. Того ж дня у Бересті Литовському (нині м. Брест у Білорусі) на честь успішної перемоги над Польщею відбувся спільний парад радянських і німецько-фашистських військ.

Політика керівництва як фашистської Німеччини, так і СРСР щодо України полягала в цілеспрямованих діях на знищення України як етно-політичної цілісності та українського народу як носія національної самосвідомості, з метою навічного закріплення за собою території України. Зокрема, Радянська імперія не могла змиритися з втратою такої великої і стратегічно розташованої території, яку має Україна, та її матеріальних ресурсів. З цією метою український народ намагалися навічно позбавити права на свою країну, а в перспективі – знищити, попередньо використавши в інтересах імперії його енергію та людські ресурси. Українці, щоб бути успішними, а часто й просто вижити, були поставлені в такі умови, що мусли відмовлятися від своєї Батьківщини, культури, материнської мови й історії.

Навіть після Голодомору та втрат України у Другій світовій війні загроза від України постійно стояла перед очима керівників імперії. Цим пояснюється поява в радянських владних колах ідеї виселення українців з України. Згідно зі спогадами американського державного секретаря Е. Стеттініуса, під час переговорів у Ялті у 1945 р. Сталін скаржився на «ненадійне» становище в Україні та жалкував, що не ухвалив рішення про виселення українців у Сибір. Про те що, всіх українців збиралися висе-

лити з України визнав на XX з'їзді КПРС у 1956 р. і генеральний секретар КПРС М. Хрущов: «Українці уникли цієї долі тому, що їх занадто багато й нікуди було вислати. А то він (Сталін) і їх би виселив».

Тому політика обох імперій викликала активний опір українців.

За Мюнхенською угодою від 30 вересня 1938 р. між фашистською Німеччиною, Великою Британією і Францією останні дві держави згодилися на передачу Німеччині частини території Чехословаччини. Чехословацький уряд, щоб втримати під своїм контролем Закарпаття, нарешті згодився надати йому автономію, що за угодами, укладеними після Першої світової війни, мав зробити ще в 1919–20 рр. У жовтні 1938 р. чехословацький парламент ухвалив рішення, за яким надав автономію Закарпаттю, перетворивши країну на федеративну державу чехів, словаків і закарпатських українців. Прем'єр-міністром Карпатської України було обрано Августина Волошина. Тим часом, на землі Закарпаття претендувала Угорщина, підтримана фашистською Німеччиною. Для боротьби з загрозою угорської навали було створено армію – «Карпатську Січ». У її створенні значну роль зіграла ОУН. На виборах у Закарпатті повну перемогу здобули патріотичне Українське Національне Об'єднання. Діючи за підтримки фашистської Німеччини, у ніч з 13 на 14 березня 1939 р. Угорщина почала вторгнення в Карпатську Україну. 15 березня Сейм (парламент) Карпатської України проголосив її повну державну незалежність. Проте ворог захопив більшу частину її території. Бої «Карпатської Січі» з переважаючими силами супротивника точилися в Закарпатті до травня 1939 р. Боротьба Карпатської України за Українську державу, що проходила під українськими національними символами й гаслами, довела, що попри століття життя під владою іноземних держав закарпатські українці зберегли відчуття національної самобутності та єдності з іншими частинами українського народу.

Українська Повстанська Армія упродовж усієї війни з 1942 р. – моменту свого утворення – лишалася найчисельнішою повстанською силою в Україні. Український народ сам понад десятиліття протистояв одній з наймогутніших країн світу. Через УПА український народ виявив свою силу духу та волю до свободи, закріпивши ці цінності в наступних поколіннях українців. Це відбувалося в той час, коли боролася лише частина українців, а інші народи СРСР і Європи, починаючи від східних німців і закінчуючи чехами й угорцями, не наважувалися на найменший опір радянському тоталітаризму, а радянські громадяни часто боялися своєї тіні.

Крах СРСР. Десь там був «Третій Рим»

Останні десятиріччя існування Радянського Союзу в Україні здійснювалась антинаціональна політика, основним завданням якої було планомірне знищення української мови і культури, а зрештою – українського народу.

Істориків, письменників, діячів культури, творчість яких мала ознаки українського патріотизму, радянська влада жорстоко переслідувала, їхні твори заборонялися або знищувалися. Натомість, в Україні культивувалося забуття історії України, підміна її реальних подій радянськими звітами про з'їзди партії, виробництво тракторів і т.п., так, ніби на українській землі за всю її тисячолітню історію не було нічого цінного чи вартісного. Владою цілеспрямовано культивувався комплекс меншовартості українців, який при належному знанні історії України, не мав би жодного шансу прижитися серед українців. Це робилося з використанням усієї потуги тоталітарного державного механізму, в тому числі й репресивного апарату.

Для дискредитації України вживалися й очевидні провокації. Так, найбільш потворний радянський мікроавтомобіль було названо «запорожцем», у той час як для українців це слово традиційно означало еталон гідності й достоїнства. Будувалися потворні пам'ятники Тарасові Шевченку, на його батьківщині в Черкаській області районний притулок для розумово неповноцінних дітей було організовано в с. Шевченковому (де Тарас Шевченко мешкав з 2 років), а обласний – у містечку Шевченковому. Унаслідок побудови дамб на Дніпрі відбулося затоплення унікальних з археологічної точки зору земель долини Дніпра, на яких з давніх давен розташовувалися осередки державності, зокрема місця Запорізьких Січей, козацьких монастирів, скіфські кургани тощо. При цьому перед затопленням не було проведено майже жодних археологічних робіт.

Українська мова та культура послідовно витіснялися радянським режимом. З кінця 1950-х рр. на всій території України почався особливо масовий примусовий перехід середньої та професійної освіти на російську мову. З початку 1970-х рр. захист дисертацій дозволявся тільки ро-

сійською мовою. У 1988 році разовий тираж українських газет становив приблизно 16 млн. примірників, тоді як російських перевищував 24 млн. А випущена безпосередньо в Москві та інших регіонах СРСР й розповсюджувана в Україні російськомовна преса багатократно перевищувала за кількістю українську. У 1988–89 рр. російською мовою в Україні навчалася більшість школярів – 52,2% проти 47,8% українською. В цілих областях України україномовної освіти практично не стало.

Процеси денационалізації були настільки стрімкими, що лише отримавши незалежність, український народ здобув шанс зберегтися. У цей час ситуація для визволення України склалася надзвичайно сприятливо. Поразка СРСР у війні в Афганістані (1979–89 рр.), надвеликі оборонні витрати, викликані «холодною війною» зі США та НАТО, деморалізація влади в СРСР, втрата владою та суспільством віри у проголошені гасла, а також очевидна перевага капіталістичного способу виробництва над соціалістичним призвели до послаблення СРСР.

Криза радянської економіки та хронічний дефіцит товарів призвели до масштабної суспільно-політичної кризи в СРСР. Виховане на пріоритеті матеріальних цінностей, суспільство в СРСР виявилось вкрай нестійким до явних споживацьких переваг, які надавав капіталізм і західний спосіб життя. Ситуація навколо аварії на ЧАЕС в 1986 році виявила низьку компетентність режиму та безвідповідальність партійного керівництва, що посилювало антирадянські настрої в Україні.

Радянський Союз був остаточно зруйнований національно-визвольними рухами народів. Головну роль серед них відіграла Україна, як друга найбільша республіка колишнього СРСР.

Почавшись у республіках Балтії й на Кавказі, рухи за незалежність поширилися у всіх республіках СРСР, а також у багатьох автономних республіках, областях і округах. Дедалі більша частина населення переконувалася в морально-політичному та економічному краху СРСР.

Після звільнення в 1988 р. з в'язниць більшості політичних в'язнів та дозволу на дію громадських об'єднань в Україні почав розвиватися масовий громадський рух за незалежність.

У 1989 р. було засновано громадсько-політичний рух Народний Рух України. У Народному Русі об'єдналися люди різних політичних переконань, згуртовані ідеєю незалежності України. Рух за незалежність об'єднав мільйони людей. Хоча ще зовсім нещодавно в СРСР люди тремтіли від згадки про репресії та каральний апарат. Але настав час імперії влади під вагою своїх злочинів, неефективності та активності національних громад СРСР.

Масовий рух українців за незалежність, який охопив кілька мільйонів громадян, довів, що попри десятиліття і століття навмисної деморалізації, в суспільстві збережено велику моральну силу.

У перший же рік свого існування Рух організував ряд великих масових заходів, метою яких була боротьба за державну незалежність, відродження української нації, відтворення історії українського народу і державності.

Найбільшими заходами Руху були: «Живий ланцюг» до дня Злуки ЗУНР та УНР (2 січня 1990 р.), масовий виїзд на Запоріжжя до 500-ліття запорізького козацтва (7–12 вересня 1990 р.), велелюдні масові заходи під Берестечком, Батурином, в Лубнах і Хотині. На виборах 1990 р. Під тиском народних демонстрацій 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет, якою було проголошено самостійність України у всіх сферах державного життя, верховенство Конституції України на законами і Конституцією СРСР, право України на збройні сили, внутрішні війська, органи безпеки тощо. Фактично, це був формалізований намір найближчим часом на практиці затвердити державну незалежність України.

У жовтні 1990 р. Україну сколихнуло студентське голодування у наметовому містечку на майдані Незалежності в Києві (тоді ще площа Жовтневої революції).

Таким чином, Балтійські республіки та Грузія, Україна, а слідом за ними й решта республік СРСР почали оголошувати про свій суверенітет. Республіки Балтії ще в 1990 р. ухвалили рішення про вихід зі складу СРСР. Владу на більшості територій СРСР перебравли прихильники незалежності, що, зрештою, призвело до колапсу СРСР.

18 серпня 1991 р. в СРСР реакційні кола в керівництві СРСР з числа членів ЦК КПРС, керівників армії, КДБ і МВС вдалися до заколоту. Було створено антиконституційний орган – Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС). В СРСР було проголошено надзвичайний стан. Президента СРСР Михайла Горбачова було заблоковано на дачі у Криму. Виступ ДКНС не був підтриманий населенням України. Також ДКНС не користувався підтримкою і в самій Росії, оскільки соціально-політичний та економічний крах режиму підірвав легітимність будь-яких його дій. Проти ДКНС виступило керівництво Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки на чолі з президентом РРФСР Борисом Єльциним. Невдовзі масовий спротив у Москві зупинив ДКНС. Над гру-

пою танків, що у вирішальний момент перейшли на бік Єльцина, замайо-рів синьо-жовтий прапор.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Акт проголошення незалежності України. Це документ величезної історичної ваги. Він відновлював повноцінну державність України, давав змогу Україні утвердитися на міжнародній арені, запобігти денаціоналізації та знищенню українського народу, створив головну передумову для того, щоб український народ сам вирішував свою долю та був господарем на своїй землі. Акт проголошення незалежності України був підтверджений всенародним референдумом 1 грудня 1991 р. В ньому взяло участь 84,2% виборців, з яких 90,3% проголосували за незалежність України. Підтримка незалежності України, що значно перевищувала 50%, мала місця у всіх без виключення регіонах України.

Щедра українська земля здавна приваблювала завойовників, які хотіли привласнити українські території, майно та історію. Іноді задля цього завойовники вдавалися до масових убивств українського населення. Без власної держави народ залишався беззахисним проти зовнішніх ворогів. Тільки завдяки незалежності український народ отримав шанс фізично зберегтися. Українцям не варто ображатися на історію. Завдяки незалежності Україна повернулася на карту світу, а український народ знову здобув своє місце в Європі і світі.

Водночас, перед країною стояли великі можливості, і одночасно великі проблеми. Найголовнішою з проблем була вкрай низька якість політичної еліти, вихованої в СРСР як периферійна і провінційна. Така еліта не була здатна до раціонального і якісного управління. Вона одразу взялася за використання корупційних можливостей, які відкрилися в новій незалежній державі.

Вихід України зі складу СРСР фактично означав загибель цієї держави, яка ще зовсім нещодавно здавалася світові нездоланим монстром. Імперія не змогла існувати без України. Розпад СРСР, у свою чергу, мав позитивний вплив на все людство, оскільки різко зменшив ймовірність ядерної війни, сприяв гуманізації міжнародних відносин та поширенню народовладдя у світі і, особливо, у Східній Європі.

* * *

Усе це – лише невелика частина перемог, які здобув український народ та наші пращури.

Перелічене в цій книзі – достовірні факти, визнані академічною наукою. Попри всю неймовірність, це не вигадки чи фантазії, а наша українська історія. Кожен факт легко перевірити в енциклопедіях.

Як бачимо, особливі здатності український народ виявив у руйнуванні несправедливих імперій (а іншими вони не бувають). Українці та їхні предки зруйнували щонайменше чотири з них.

В історії українського народу значно більше перемог, ніж поразок. Інакше й не могло бути для народу, який заселив і зберіг за собою найбільшу територію в Європі – і не де-небудь за полярним кругом чи в лісах і болотах, а на землі, яка своїми багатствами, величиною та розташуванням здавна приваблювала ворогів.

Післямова.

Незашорений погляд на достовірні факти з рідної вежі

У своєму щоденнику український кінорежисер Олександр Довженко писав: «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, – це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема... Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – це паспорт на загибель. Але що ж таке історія? Історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу».

Виключення з історії важливих тем – випробуваний віками метод фальсифікації історії.

Це робиться задля того, щоб підвищити вразливість України до зовнішніх впливів, зменшити готовність громадян захищати свою країну і цим підірвати її життєздатність у стратегічній перспективі. Метою є перетворення українців у безвільних «хлопчиків для биття» для всіх, кому не лінь.

Щоб написати українську історію треба всього лише ретельно вивчити всі можливі джерела, як писав Тарас Шевченко, «не минати ані титли, ніже тії коми». І подивитися, що все це означало з точки зору учасників тих подій та означає з точки зору не німців, монголів чи будь-якого іншого народу, а України.

І до сьогодні окремі іноземці в Україні і за кордоном невідомо з якого дива присвоїли собі право вказувати Україні, як їй ставитися до самої себе, до її героїв. Той же Шевченко у своєму творі «І мертвим, і живим і ненародженим» писав про «німців», які вказували українцям хто вони такі – чи то «моголи», чи то слов'яни. А понад тисячу років тому візантійський імператор спробував вказати Київському князеві Святославу Хороброму, що тому корисно і що ні, за що був піднятий князем на глум. Схоже, це єдино правильне ставлення до такого нахабства.

Не пізнавши минулого, неможливо пізнати самих себе. Соціальна психологія, моральні орієнтири народу творяться його історією, а після творення самі стають активною силою, що впливають на майбутні покоління.

За радянських часів імперські ідеологи цілеспрямовано визнавали нульова вартість правдивої історії. Радянські школярі й студенти мусили знати, скільки тракторів вирішили виробити на якому з'їзді партії. І не знали майже нічого про цілі століття історії України та її земель. З підручників історії України не можна було зрозуміти нічого, що ж насправді відбувалося в Україні, крім дат партійних з'їздів. Щороку в УРСР десятки тисяч випускників отримували дипломи «Історія», але не мали найменшого уявлення про історію землі, на якій вчилися. Історія СРСР була сумішшю самовихвалання з «білими плямами». Бо про мертвих – «або добре, або нічого»? Це були не посібники з історії, а посібники з приховування історії. Такими їх і сьогодні намагаються зробити недруги України.

Історики добре знають, що Україна є однією з найбагатших держав Європи за давністю, різноманітністю і кількістю археологічних пам'яток, поряд з Італією і Грецією.

Попри усе багатство археологічного та письмового матеріалу історія України пістрявіла «білими плямами». Якщо в такій багатій на джерела історії, як українська, існували ці плями, очевидно, що це комусь було потрібно.

Оскільки нині прямо заявити мільйонам українських дітей і їхніх батьків, що українську історію слід розглядати з іноземних столиць, недруги України не можуть, вони вдаються до вигадкування «обхідних маневрів».

Зокрема, викидають з підручників поняття «спільного інтересу нації» й, у кращому випадку, урівнюють у моральній оцінці героїв визвольних змагань зі зрадниками і відступниками. Українцям пропонують штучно позбавити себе в майбутньому героїв. Хоча цих героїв в українського народу було безліч, і саме завдяки їм наш народ зберігся досьогодні. Адже учень, вихований на толеруванні зради, безвільно пасуватиме перед зовнішнім тиском, не стане захищати рідну землю.

У свідомість українців закладають ціннісну установку, що можна обійтися без власної держави, а політичні й економічні поступки на користь сусідів заради чийось меркантильних інтересів цілком вписуються у «багатовимірну правду».

А унікальні уроки історії, за які народ заплатив потоками крові, намагаються підмінити інформацією, корисною хіба для розв'язання кросвордів.

Водночас, вигадування героїв є так само шкідливим, як і їхнє замовчування. Воно додає присмаку фальші всій історії. Поширення історичних домислів дискредитує унікальну цінність історичної правди, її величезну конструктивну силу.

Якщо на заміну одній неправді прийде інша, сфальшована історія обов'язково створить проблеми для наступних поколінь. Один приклад: колись Карл Маркс написав, що «російська історія пришита до історії Київської Русі білими нитками». Як сказав «провісник російської революції» Олександр Герцен «російський уряд, немов зворотне провидіння, влаштовує до кращого не майбутнє, а минуле». А нині, після століть брехні про «Київську Русь як колиску братніх східнослов'янських народів» та про «слов'янське походження» росіян, їм важко зрозуміти самих себе і причини, чому вони так відрізняються від слов'янських народів.

Кожна держава, яка прагне залишити свій слід, легітимізувати свої претензії на особливу роль у світі, мала місію, спрямовану на людство. Українська місія природно виростає з української історії. Виразну національну рису – волю до свободи, яка в екстремальних випадках навіть має тенденцію до переростання в анархію – століттями відзначали в українцях іноземці.

Україні не потрібні історичні міфи. По-перше тому, що неправда не може бути надійним ґрунтом для творення майбутнього. А по-друге, українська історія багата настільки, що в ній без пересмикування можна знайти майже все.

Як писав візантійський історик X століття Лев Диякон, «історія ніби воскрешає чи вдихає нове життя в померле, не даючи йому потонути і зникнути в безодні забуття, і тому визнана найважливішою серед усіх корисних людям речей... Історія учить людей одне схвалювати і ставити собі за зразок, а іншого гидувати і уникати, щоб не лишилося в невідомості і провадилося в життя все корисне і цінне і щоб ніхто не робив спроб втягнути себе в шкідливі починання».

Цінність історії добре знали наші предки. Саме тому й залишили нам багатий літописний спадок.

Автор Густинського літопису, видатної української пам'ятки XVII століття, пише: «Природжено хіть і любов до отчизни своєї почувати кожному чоловікові; всякого вона, наче магніт-камінь залізо до себе притягає; так і поет грецький Гомер, ясно в своєму трактаті писав, коли був од роду свого оддалений, потрапивши в неволю, то ні про що не дбаючи, прагнув бачити хоча б дим своєї отчизни. Ото ж бо й автори сеї хроніки

руської, хоч і були людьми смертними і знали запевне, що смертю скінчити мусять, природженою любов'ю до отчизни своєї пройняті будучи, прагнули того, щоб і по їхньому одході наступним поколінням, тобто народові руському, не лишилися минулі речі не знані».

ББК 63.3(4УКР)-36

П14

Палій, Олександр, 25 перемог України / – К. : К.І.С., 2013 – 84 с.

ISBN 978-617-684-050-3

Книга Олександра Палія «25 перемог України» популярно викладає історичні події, пов'язані з Україною, що справили найбільший вплив на світову, європейську та українську історію. Перелічені в книзі факти визнані й підтверджені академічною наукою. Книга стане в пригоді студентам, викладачам, учням загальноосвітніх шкіл та всім, хто цікавиться вітчизняною історією.

ББК 63.3(4УКР)-36

На обкладинці – репродукція картини Миколи Струннікова «Запорожець» (Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького, автор фотографії Сергій Гуназа).

Полотно написане 1906 року зі всесвітньовідомого українського борця Івана Піддубного. Як зізнавався сам борець, «виходячи на килим, я молився за Україну, тому й перемагав». За український патріотизм його тричі забирали до радянських катівень, де, зокрема, припікали спину паяльником. Сам він казав, що рани на його спині – сліди того, як його в катівнях НКВС «вчили ленінізму – за мову та за паспорт». Іван Піддубний, крім своїх численних фізичних перемог, відомий тим, що у тяжких умовах не зрадив собі. Перебуваючи в Росії, він власноруч виправив у своєму паспорті прізвище з «Піддубного» на «Піддубний» і національність на «українець».

ISBN 978-617-684-050-3

© Олександр Палій, 2013

© К.І.С., макет, дизайн, 2013

© Сергій Гуназа, фото на обкладинці, 2013

Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Зам. 13-204.

Виготовлено: ТОВ «Дорато-Друк»
вул. Щорса, 7, м. Сквиря, Київська область, 09000
Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2600 від 01.09.06 р.
тел./факс (44) 501-75-69 www.doradoalliance.com.

Книга Олександра Палія «25 перемог України» популярно викладає історичні події, пов'язані з Україною, що справили найбільший вплив на світову, європейську та українську історію. Перелічені в книзі факти визнані й підтверджені академічною наукою. Книга стане в пригоді студентам, викладачам, учням загальноосвітніх шкіл та всім, хто цікавиться вітчизняної історією.